

Сл. 27

Драгим госту, лево Ивану,
и женом;

Драгиша Лапчевић Драгиша Лапчевић

НБ.БР.
371

СРБИЈА
у
БРОЈЕВИМА

1. ДЕО

БЕОГРАД, 1929.

ПРЕДГОВОР

У Делу, Одјеку, Трговинском Гласнику и Занатлији дао сам био неке од ових прилога, који, укупно, чине Србију у бројевима, Србија у бројевима чак и онда, кад сви ти написи бројеве и не обухватају.

А потребно је, међутим, ових се бројева сетити, јер они, ипак, много говоре чак и сад, кад је Србија ушла у Југославију, и баш због тога она нарочити интерес изазива. Србија се развијала под другим околностима него ли остали крајеви који су у Југославију ступили; зато она захтева да се о њојзи и особни рачун поведе.

Иначе, ако се о њојзи рачун не буде водио, тешке ће прилике она морати претурити преко главе... Сама за себе она је могла, ипак, таворити како било да било, јер је, у првом реду, била ограђена сопственом царинском границом, а сад тај случај није, јер се царинска граница распростире на целу Југославију; она је, међутим, преиспуњена колонијалним поседом, који се зачео још у бившој Аустро-Угарској, па тај одавна заостали колонијални положај тих покрајина особито силно данас дави Србију.

Са тих разлога и других економских поставка, Србија се мора спасавати веома великих и претешких услова у које је Уједињењем запала.

Зато се мора особита пажња поклонити факторима њезинога ранијега и познијега економскога развитка.

Д. Л.

1. Становништво и привреда у Србији 1718.—1739.

За време владавине Аустрије над Србијом у времену од 1718. до 1739. године, Србија је била нечувено депопулисана: Ресава је имала циглих 80 породица, ваљевски округ 432, Мачва и Подриње 886; у пограничним окрузима је било 415 насељених и читавих 342 пустих места! По попису од 1721. год. било је у Србији свега 6020 сесија, и то 5487 грађанских и 533 хајдучких (војничких). Поједини окрузи су имали насељених села: београдски 42, грочански 18, смндаревски 19, пожеревачки 17, рамски (и градиштански) 35, јагодински (и крагујевачки) 18, параћински (и ресавски) 27, руднички 39, ваљевски 76, палешки 73, шабачки (и јадарски) 81.

Од прилике цела је Србија могла тада имати највише 50—60.000 становника!

И зато се Аустрија старала да насели становништво, па је, зато, и Немце насељавала у Београду, Смедереву, Јагодини, Руднику и Гроцкој и околним селима.

Срби су из Београда трговали по селима и годишњим панаџуринама.

Трговина је вођена с главним артиклом тадашње српске привреде: с медом и воском. Несрећа је била у томе, што је та трговина била монопол једне компаније.

„Пчеларство је, као што историк вели (Др. Драг. М. Павловић: *Финансија и привреда за време аустријске владавине у Србији*), било најразноврснија грана српске привреде. Рачунало се, да би само порез од пчеларства могао дати $\frac{1}{4}$ контрибуције. У почетку аустријске владавине оно је још више коракнуло унапред. Тако је београдски округ

у почетку (због велике војске) имао само 2.000 кошница, а 1721. већ 10.257. 1722. г. било је 10.228 и 1724. г. 15.811. кошница! У целој Србији по статистици од 1721. год. било је 48.243 кошнице, скоро колико је и број становника био”.

Монопол трговине тим артиклом, који је компанији давао маха да произвољно одређује цену, убијао је вољу сељацима за гајење пчела и број кошница је почео опадати.

Од других производа је вино долазило на прво место, али оно није извозено, већ је попијено у земљи. У извозној трговини осем производа пчеларства, још је играла улогу стока. Свиње су, до душе, увожене из Срема и Баната, јер су их нетрпељиви Турци, из верских обзира, били затрли. Али је друга стока извозена, разуме се, у врло малим количинама, јер раја ни стоке није имала.

О извозу житија није могло бити ни речи, јер је српско становништво гладовало!

Шумарство је, међутим, давало Аустријанцима нешто више занимања, јер су у Србији биле огромне шуме.

Осем тога, приступило се било копању руднога блага, којег је свуда било.

2. Поплаве у Србији

Доста често веће реке плаве поједина поља и чине знатне штете. Још чешће бујни потоци и мање речице при иоле јачој киши направе врло велике несреће. Али се све то не бележи у државној статистици, подаци су о томе непоуздани. Државна статистика бележи само знатније поплаве, које узму шире размере. О тим поплавама она нам је пружила ове податке.

Година	Број оштећених места	Оштећена површина у хектарима	Вредност штете у динарима
1896	4	265	13.550
1897	250	52.739	6.871.783

1898	25	18.933	98.840
1899	49	4.546	367.357
1900	174	17.517	1.245.046
1901	229	15.053	1.993.862
1902	29	3.575	164.610
1903	53	7.369	632.505
1904	23	3.455	222.400
1905	92	11.000	1.115.259
Свега	928	134.452	12.725.212
Просечно	93	13.445	1.272.521

На једно место у целом десетогодишњем периоду долазило просечно по 145 хектара оштећене површине, а 13.713 динара од вредности штете, односно по 95 динара по хектару.

У појединим годинама долазило је до оштећене површине на једно место хектара

1896	66.2
1897	211.0
1898	757.3
1899	92.8
1900	100.7
1901	65.7
1902	123.3
1903	138.7
1904	150.2
1905	119.6

Од вредности причињене штете од поплаве долазило је просечно на једно оштећено место

1896	3.387 дин.
1897	27.487 "
1898	3.945 "
1899	7.497 "
1900	7.155 "
1901	8.620 "
1902	5.676 "
1903	10.930 "
1904	9.757 "
1905	12.122 "

На један хектар оштећене површине долазило је просечно динара

1896	51
1896	130
1898	5
1899	88
1900	71
1901	132
1902	46
1903	86
1904	64
1905	101

Оволике разлике долазе отуда, што поплаве не кваре само обрађену земљу, него и зграде, односе стоку и уништавају друге покретне ствари.

Поплаве највећу штету чине у мају и јуну.

Поплавом оштећени не добивају никакве накнаде јер не постоји никакво осигурање, ни приватно ни државно.¹⁾

Међутим, питање о поплавама мора јаче заинтересовати најшире кругове, јер оне сваке године доприносе све веће штете. Те огромне штете нарочито доприносе оне местимичне, ситне поплаве, ограничене на један поток, једну речицу, један део поља, једно село и т. д. Ма да оне не улазе у статистичке податке, али су, ипак, ништа мање, штетне, већ, на против, врло осетне, готово страшне за наше пољопривреднике.

Покушај са Управом Вода, која је законом од 1905 год. установљена при Министарству Народне Привреде, ни из далека није још учињено оно, што је врло потребно урадити, па да се велике поплаве, ове које улазе у статистичке податке, обуздају, и да се оне ситне поплаве, које сатиру усеве, упро-

¹⁾ Земљорадничке Задруге уводе местимично узајамно помагање својих задругара ако у случају неуродице, града или поплаве остану без хране или семена. Таквих је задруга 1906. год. било 27 са 1120 улагача који су уложили 168.022 кгр. жита.

пашћу земље и каменом засипају поља, отклоне. Ту је потребно не само велико прегнуће, државе са знатним кредитима које треба ставити на расположење за извођење тако великих и замашних послова, већ и рад општина, срезова и округа, како за пошумљавање голети, регулисање речица и поточића, тако и за сваковрсна обезбеђења од разних поплава, које све чешће бивају и све страшније штете зиратну земљу и упропашћују усеве.

Ово је питање толико важно, да ће се њиме *морати* ускоро позабавити *сви*: држава, окрузи, срезови, општине, приватна удружења, поједина лица, онако исто као што су на то били принуђени у другим земљама, нарочито у Француској. Стога ми и сматрамо за потребно да ове податке саопшtimo — интересованим ради потсећања.

3. Поплаве

Поплава је у Србији било:

године	дана с по- плавом	оштећен. места	оштећен. хектара	вредност уште- те у дина.
1897	38	250	52.739	6,871.783
1898	6	25	18.933	98.840
1899	11	49	4.546	367.357
1900	34	174	17.517	1,245.046
1901	27	229	150.053	1,293.862
1902	7	29	3.575	164.610
1903	16	53	7.369	632.505
1904	9	23	3.455	222.400
1905	21	92	11.000	1,115.259
1906	24	97	10.693	758.570
1907	22	46	2.578	253.275
1908	3	5	37	4.700

То су само штете причињене усевима од излива река. Међутим, ни у какав се рачун нису узела пресипања земљишта, која се приликом сваке поплаве, а и иначе, врше поред река, поред Мораве, поред Нишаве, поред Дрине, Саве, Дунава, Тимока и других мањих и већих река наших. А та

пресипања иду у многе милиуне, јер она онеспособљавају за зират многе хиљаде хектара најбоље земље.

А поплаве, и особито пресипања, дешавају се због тога: што су изнад река и њихових притока исечене шуме, те се земља и камен с висина носи у низине, те испуњују корита, која су, пре посечене шуме, била дубока, а сад су сасвим плитка, па је корита сасвим и нестало.

Кад би се подигле шуме изнад река и њихових притока, нестало бујних поплава, корита би се удубила и престало би с пресипањем земље. Разуме се, кад се подигну шуме, онда би се предузело чишћење и регулисање корита.

У ове се поплаве не рачунају ситне поплаве што их учине речице, потоци и суви потоци сваки у своме селу. А то су огромне штете: не само да посатиру усеве, већ још и родну земљу засну каменом, да више ни за какав зират нису. Укупно, у свима селима у Србији, ове поплаве упропасте многе усеве и многе хиљаде хектара најродније земље; сваке године ове штете износе многе милиуне!

А ове су поплаве страшне, тако исто као и некадање поплаве око Роне, које су Золи дале мотив за једну истинску натуралистичку приповетку јер су брда као год и око некадање Роне, остала гола, без шума, чак и без шевара, те се, тако рећи и роса претворила у поплаве. Тек кад се ти предели пошуме, кад брда озелене, нестаће поплава, па ће нестати и сувих потока, који данас, и при мањој киши, ваљају пред собом дрвље и камење. обарају куће, заносе људе и стоку, засипају каменом најлепшу земљу!

Штете од ових поплава, особито од поплава које се у статистике и не бележе, толико су огромне да далеко превазилазе штете од градобитине. И за њих другог лека нема, нити каквог другог осигурања, осем једнога јединога: да се брда престану зиратити, да се урвине престану обрађивати, да и вододерине престану бити испаше, те да се тамо

подигну шуме; чак и благе нагибе треба пошумити јабукама, крушкама, вишњама, трешњама, орасима, оскорушама и т. д.

Без тога ћемо из године у годину трлети све већу штету и све већи простори постајати неспособни за зират, јер ће се све више засипати каменом.

Штета од града у Србији.

У седмој свесци, Прилога за *статистику Краљевине Србије* пружила нам је Управа Државне Статистике *Статистику штете од града у Краљевини Србији за период од 1896 до 1905 године*.

За једну по превасходству земљорадничку земљу, као што је Србија, ови су подаци од доста јакога интереса. Тај интерес мора бити у толико већи, што питање осигурања у случају градобитине, ипак није сасвим скинуто с дневног реда, и ако је раније закон, којим је учињен покушај за то осигурање, после три године његове примене, касиран. Ако један покушај није успео, извесно ће се понова приступити студији и решавању тога отвореног питања.

Поред катастра, који је неопходно потреба за за студију питања и за организацију у решавању и извођењу овога осигурања, статистички су подаци о штети од града врло потребан материјал, којим треба да се служе не само они који ће на решавању питања непосредно или посредно радити, већ и сви други који нису изгубили интерес за економским и друштвено-политичким питањима. Стога им, извесно, неће бити на одмет један кратак извод из ове статистике.

Подаци о градобитности прикупљају се од 1889 године.

Места у којима је падао град било је *просечно годишње* у периодима.

од 1889 до 1895.	507
од 1896 до 1905.	535

Ако се потражи проценат на 3.215 села, колико је по попису од 1905 године било, онда је градом оштећених места било у периоду.

од 1889 до 1895	16.17‰
од 1896 до 1905.	16.63‰

Граде, дакле, туче сваке године готово шестину Србије.

У појединим месецима градом је *оштећено места просечно*.

	у периоду 1889—1895	у периоду 1896—1905
март	1	1
април	10	34
мај	206	163
јун	129	131
јул	139	171
август	18	34
септембар	3	1
октобар	1	—

или:

пролеће	217	198
лето	286	326
јесен	4	1

По годишњим временима износио је проценат места градом оштећених

	у периоду 1889—1895	1896—1905
у пролеће	6.92	6.15
лети	9.14	10.45
јесен	0.10	0.03

Из ових података се види, да града има највише лети и то у месецу јулу.

Од укупног броја градом оштећених места падало је

на	у периоду 1889—1895	1896—1905
пролеће	42.85	37.01
лето	56.53	62.81
јесен	0.62	0.18

Град пада обично по подне. Тако, било је места у којима је град падао пре подне по подне пре подне по подне

у опште		у проценту	
од 1889 до 1895 год.	29	478	5.92
од 1896 до 1905 .	44	491	8.22

Градова је било годишње

1889—1895	1896—1905	у проценту 1889—1895	1896—1905
врло јаким	121	128	23.87
јаким	205	202	40.43
средњих	148	153	29.19
слабих	33	52	6.51
			9.72

По упоређењима која су извршена, округ чачански имао је релативно највише места оштећених врло јаким или јаким градом; после њега долазе окрузи: ужички и ваљевски. Метеоролошким посматрањима и студијама извесно би се утврдили и узроци који условљавају највећу и најсуровију градобитну западне Србије, нарочито ужичког, чачанског и Ваљевског округа. Из сопственога дугогодишњег посматрања — јер ме је ствар јако интересовала — запазио сам: да се готово једновремено дешавају градобитине у подножјима планинскога венца којима је Маљен глава: око Ваљева, Чачка и Пожеге.

Градобитних дана је у оба периода просечно годишње било 44. И интересантно је: просечни годишњи број дана с градом био је највећи у ужичком, а за тим у чачанском, подринском и ваљевском округу!

Број градобитних дана је просечно био

	1889—1895	1896—1905
март	—	1
април	4	5
мај	14	14
јун	11	11
јул	11	10
август	3	3
септембар	1	0.4
октобар	—	—

или:

	1889—1895	1896—1905
у пролеће	18	19
„ лето	25	24
„ јесен	1	1

Град је годишње оштетио површине усева, воћњака и винограда

	у опште хектара	у проценту обрађене земље ¹⁾
од 1889 до 1895 г.	151.291	20.04
„ 1896 „ 1905 „	126.149	9.60

Кад се оштећена површина подели с бројем места, која је хлад тукао, и с бројем дана, када је падао, долазило је просечно хектара

	на једно место	на један дан
од 1889 до 1895 г.	298.6	—
„ 1896 „ 1905 „	236.6	2.876.8

Интересна је околност, која само потврђује раније истакинуту примедбу о градобитности југозападнoг краја, да су највеће површине оштећене у окрузима подринском, ваљевском, ужичком и чачанском, који се сви међу собом непосредно граниче. У ужичком округу, на пример, градом оштећена површина била је седам пута већа него у округу пожаревачком!

У периоду од 1896 године просечна површина коју је град оштетио износила је

	у месецу	хектара
марту		52
априлу		5.103
мају		34.676
јуну		29.178
јулу		46.275
августу		11.246
септембру		30

¹⁾ Обрађене је земље у последњем периоду просечно било 1.314.074 хектара.

А један дан с градом оштетио је просечно
у месецу хектара

марту	52
априлу	150
мају	213
јуну	223
јулу	271
августу	330
септембру	30

Вредност градом причињене штете износила је годишње просечно

од 1889 до 1895 г.	10,346.111 дин.
" 1896 " 1905 "	9,018.675 " ¹⁾

Кад ову вредност поделимо с оштећеном површином и с бројем становника, налазимо да је од исте долазило просечно динара

	на 1 хектар	на 1 становника
од 1889 до 1895 г.	68.39	4.65
" 1896 " 1905 "	71.24	3.58

у години	жетвен. принос динара	штете од града
1900	162,861.443	13,460.497
1901	147,765.462	9,958.139
1902	207,628.889	11,746.598
1903	205,676.023	4,068.720
1904	193,043.803	1,214.020
1905	262,592.162	8,158.654
просечно	196,594.633	8,101.105

Просечна штета по хектару износила је у
Прусској

1897 год.	82 дин.
1905 "	71 "

Кад број места оштећеним градом поредимо с причињеном штетом, налазимо, да је од исте долазило на једно место просечно динара годишње

¹⁾ Интересантан је овај преглед жетвеног приноса и штете од града. Тако, износила је вредност

од 1889 до 1895 год.	20.419
" 1896 " 1905 "	16.857

У оба је периода највећа штета била у нишком а најмања у ужачком и рудничком округу. На први поглед изгледа чудновато: у ужичком округу *највише града* падало, а *најмање штете* износи! Међутим, ствар сасвим разумљива: планински и кршевити ужички округ има јевтиније усеве, који представљају мању вредност и ако заузимају већи простор, док се у нишком округу гаји дуван и виноград, *најскупоценији* привредни усеви. Тако, на пример, штета на 1 хектару у моравском срезу (округ нишки) износи 221.7 дин., а у златиборском (округ ужички) 21.7.

Та разлика у вредности штете по 1 хектару према положају и плодности земљишта, врстама усева и т. д., мора се узети у обзир кад се буде приступало осигурању од градобитине, те да сиромашни крајеви, у место да добију осигурањем, не буду пригњечени једним новим теретом за рачун оних крајева или оних богаташа који на својим просторима у место кромпира, овса и кукуруза, имају скупоцене винограде, дуван, воћњаке и т. д.

5. Градобитина

У Србији је било градобитине:

године	дана с градом	места у којима је падао	оштећено хектара	штете у динарици
1892	52	698	184.112	17,157.620
1893	48	294	84.133	6,136.418
1894	32	348	132.585	7,798.931
1895	44	833	278.316	17,156.121
1896	53	678	213.532	12,923.587
1897	46	359	83.536	5,398.830
1898	38	755	155.756	14,429.179
1899	45	545	90.231	8,828.527
1900	35	96	174.070	13,460.497
1901	54	630	136.783	9,958.139

1902	48	321	170.952	11,746.598
1903	35	187	60.562	4,068.720
1904	32	170	25.383	1,214.020
1905	53	630	155.008	8,158.654
1906	64	829	65.620	3,319.529
1907	45	437	62.268	3,813.660
1908	164	465	72.259	4,890.575

Противу града се од вајкада употребљавало метање пушака на градобитни облак. Веровало се да то утиче на ограничење градобитности: да пушке изазивају потресе у градобитноме облаку и да ометају даље његово ширење.

Затим се, особито за виноградарске крајеве, препоручивале нарочите прангије, из којих се на градобитне облаке пуцало и да се, отуда, имало изванредно јаче дејство, него од метања из пушака.

И тај се метод напустио, јер, испгледа, није дао повољне резултате.

По том је пок. Ђока Станојевић, професор нашег Универзитета, препоручио пуцање на градобитне облаке с ракетлама из авиоплана. Тај је његов рад штампала Париска Академија Наука. Нешто слично је препоручивао такође један француски научењак. Кад је, међутим, та ствар била пред Српским Пољопривредним Друштвом на молбу г. Станојевића да се придобије војска да за ту сврху да своје авиоплане, ја сам једини био за ту пробу, остали су чланови Српског Пољопривредног Друштва и у земљорадничкој земљи која пати од града, — гласали против.

Два пута се законодавством покушало да се усеви осигурају од града; први пут је покушај чинио 1905. год. пок. Мигорад Драшковић, други пут 1922. год. г. Крста Милетић. Али, ни први ни други пут нису законодавству претходила темељна научна проучавања, а она су била безусловни потребна особито за принцип, на који је за осигурање постављено други пут. Између осталог проучавања је било потребно у читавом низу година

пратити одакле градобитни облаци почињу и куда се крећу. На пример, могле би се, свакојачко, запазити ваздушне струје, које градобитне облаке носе с Маљена у поље око Чачка, као што би се могле уочити и оне ваздушне струје, које, готово сваке године, наносе град на ваљевску Колубару, како су то још и Аустријанци за своје окупације XVIII века запазили и како се градобитина понавља у истоме крају и данас; па би тај факат морао определити законодавца да не заснива обласна осигурања. За градобитину је безусловно потребна опширнија територија; цела земља није ни у ком случају велики простор. Иначе, мање територије, области, кад се у овима готово сваке године понављају градобитнине, нису у стању издржати велики терет:

Зато се и садањи закон о осигурању усева од града мора мењати, ако се жели да он у праксу буде уведен. Иначе је закон, који постоји већ толико година неуведен у живот, прави луксуз.

6. Просечне цене стоке у Србији.

Од врло великог је интереса осврнути се на цену стоке по подацима како их је забележила наша државна статистика. Цена је у грошевима чаршиским износила овој стоци

	1859	1866
1. Коњи		
пастув	484	484
кобила	460	460
коњ	484	484
ждребе	242	242
2. Говеда:		
бик	323	360
во	340	378
крава музара	254	250
крава јалова	203	200
јуне	142	140
теле	100	100

Србија у пројектима

3. Свиње:

нараст	85	105
крмача	66	80
вепар	83	102
назиме	30	51
прасе	—	10

4. Овце:

ован	35	43
овца	32	39
двиска	—	40
јагње	18	20

5. Козе:

јарац	29	34
коза	26 ¹ / ₂	31
јарци	12	11
јарићи	12	14
кошница	40	40

Интересна је појава: да су коњима исте цене у оба периода, биковима и воловима, ондашњој *радној стоци*, већа у 1866 него ли у 1895 години, свињама у другом периоду него ли у првом с тога, што су оне *главни извозни артикул*, овцама и козама такође већа у другом периоду него ли у првом због тога, што су оне *главна музга стока* тада била.

Такође је интересно упоредити те цене с онима које су биле 1908 године; а оне су *просечно* биле за стоку:

коњ	161.90
биво	122.87
биволица	105.71
во	145.66
крава	105.61
свиња угојена	81.84
„ мршава	25.50
прасе	6.30
овца	8.47

ован	11.27
коза	9.43
јарац	12.19
јагње	5.83
јаре	4.47

Интересна је ствар да и код *намноженог* *становништва*, и веће *потрошње* и *смањеног* *броја стоке* (у *сравњењу* са *становништвом*) *цене* нису *далеко* *порасле*; с *обзиром* на *скупоћу новца* која је *било* 1859 и 1866 године зато се може *рећи*: да је *релативно*, *стока* тада *била* *скупља* него ли 1908 год. То може *долазити* и *од* *туда*: што је, тада, *била* *понуда* *несравњено* *неразвијенија* него ли 1908 год. а *позната* је *економика* *истина*: да се у *понути* и у *тражњи* *цена* *регулисава*. Како је онда *понуда* *била* *сасвим* *ретка*, *јер* је, у *главном*, *господарила* *натурална* *привреда*, а *тражња* *сразмерно* *већа*, то су и *цене* *стоци* биле *према* *деловима* од 1908 год. *сразмерно* *веће*.

7. Наша аграрна продукција

Први попис обрађене земље је у нас извршен 1867 године. Том приликом је тај попис *пропраћен* овим *карактеристичким* *саопштењем*: „Тек је од године 1866. Србија *жито* у *повећим* *количинама* *извозити* *почела*, тако да је *сада* *извоз* *истога* *далеко* *јачи* од *увоза*... Попис *дакле* *наших* *обрађевина* *чињен* је *управо* у *очи* *започете* *нове* *епохе* *нашег* *земљоделија*, *кад* је *сирјеч* *Србија* *пored* *дојакошњег* *извоза* *живе* *стоке* и *рану* у *зриу* на *европска* *тржишта* *звозрти* *започела*“. (*Државопис Србије**, V, 3).

Интересантна је, у то, ствар, да је тада, *констатовано* да *цела* *Србија* *има*:

воденица	7.510
витлова	11.279
сувача	306
котлова за <i>печиво</i> <i>ракије</i>	20.729

Интересантна је ствар, да је тада *забележено* 306 *сувача* *млинова*, *чак* су *забележени* и у *југо-за-*

падним окрузима, у којима их ја нисам запамтио, нити од старијих чуо да су кад тамо били!

Али је за нашу тему, интересантно да је 1867. године било:

становника	1.216.217
орањих коња	18.680
орањих волова и бикова	307.516
	хектара
под озимом пшеницом	90.864.46
под јарицом	12.724.55
под озимом ражи	10.743.14
под јарицом ражи	3.086.14
под озимим јечмом	12.706.50
под јарим јечмом	11.467.30
под крукурузом	184.759.39
под крупником	17.328.19
под овсом	21.701.60
под ељдом	912.33
под просом	263.33

Штета је што попис није обухватио и жетвени принос а он би, свакојако, био најинтересантији. Може се међутим, појмити да је жетвени принос био сасвим мали, јер је и количина обрађене земље била сасвим незнатна. Уосталом, тако је морало бити, кад, тада, Србија није имала ни једне стручне пољопривредне школе, па чак врло оскудна и с основним школама, те је „министру просвете, који игра улогу првога педагога, прохтело се да просвети прост народ; он је издао наредбу да се установе недељне школе да би се сиротињска деца могла учити, да се прекрсте и помоле „богу, и да поштују старије „и д. т. а чиновницима администрације било је заповеђено да се старају како би се недељне школе уредно посећивале. Чиновници се усрдно заузеше за ову ствар, због чега после, сав овај посао испаде трагикомичан! Док су либералне новине скакутале од радости како деца већ знају „оче наш“ а где која и „вјерују“ — у народу се осетило незадовољство противу толиког заузимања од стране чиновника, који су одвојили децу од

рада, а народу је нужније да једе него да се богу моли!“ (Св. Марковић у једном чланку 1870. год., I, 9).

Колико је јадан био жетвени принос, може се судити и по посредним доказима, на пример, по изјавама Св. Марковића у чланку „Наш економски напредак“ (1871. г.), у коме се, између осталог, вели: „Народ у смедеревском и београдском округу је дотерао до просјачке торбе, која се реченица код нас у опште употребљава да означи крајњу сиротињу... Од нове године до 8. јуна у смедеревском суду има близу 600 интабулационих нумера а већина се задужује за рану и с интересом 120%. Смедеревски је округ, међутим, по статистици од 1863. год. најбогатији округ у целој Србији.“*)

Интересантан је, међутим, попис обрађене земље који је тек након 22 године (1889.) извршен, и по коме је било:

становника (1890.)	2,161.961
волова и бивола	270.027
коња и кобила	84.119
под кукурузом хект.	298.495.69
под стрмим житима хект.	320.969.15
Свега је било хектара под разним усевама:	
1867. године	395.154.29
1889. године	551.445.30
или на 1.000 становника је долазило под разним усевама:	
1867. године хектара	325.04
1889. године хектара	329.79

Као што се види, релативни је напредак био сасвим незнатан: по 4.75 хектара на читавих 1.000 становника!

*) Зато је била благотворна борба Светозара Марковића противу бирократског система, јер се он свуда мешао и није дао привредном животу да се подигне. Он је револт народни противу бирократије упутио у борбу за задобијање модерних слобода. А што пре и што потпуније бирократије дође у потчињени положај према буржуазији, у толико боље за привредне успехе земље. Несрећа је баш у томе, што је у нас бирократија успела успорити привредни разантак!

Међутим кретање, кукуруза у односу према стрмим житима је било у хектарима:

године	кукуруз	стрма жита
1867	184.759.39	181.801.54
1889	268.423.43	320.969.15
1893	531.806.48	597.423.78
1897	448.334.72	502.322.68
1900	463.332.59	512.739.14
1901	506.454.90	520.446.48
1903	524.552.52	562.967.36
1903	533.828.17	602.342.38

Првога пописа је било више хектара под кукурузом него ли под стрмим житима, јер пијаца није била још толико развијена да више стрма жита тражи. Али, после 22 године су стрма жита освојила, благодарећи развијености пијаце. До душе, и даље траје велика производња кукуруза, али већ мања него ли производња стрмих жита, и то не само зато што се добар део народа храни кукурузним хлебом. већ и из једнога чисто економског разлога: што се кукурузом хране и гоје свиње, које су, тада постале врло жив артикал.

Међутим, жетвени принос је још једнако мали. Он је износио товара са 1 хектара.

	1.893	1.900	1.907
кукуруз	8,1	11,78	9,19
пшеница	7,0	6,87	7,08
раж	6,3	6,60	7,29
јечам	6,3	7,32	8,19
овас	5,3	5,29	5,46
крупник	4,7	4,80	5,30
елда	4,0	5,64	4,77
грах	5,5	7,26	7,62
сочиво	2,8	4,96	3,25

Да су ови и оволики жетвени приноси сасвим мали, управо, очајно мали, лако је утврдити и голим оком. чак и без упоређивања са жетвеним приносима других, привредно развијених земаља.

Као утеха може послужити факат. да се мада једва приметно ипак жетвени принос отпочео пети. За тај резултат се има благодарити појединцима, које је Велики Светски Рат нанео у поједине крајеве у којима се напредније ради и у којима је земљорадња везана с науком. Кад би, међутим, у нас сви тако радили као што ради једна ишчезавајућа мањина, наш би жетвени принос свакојако претурио 20, па можда дотурио и до 30 товара. Тек на толиком жетвеном приносу би гајење аграрија био сасвим рентабилан посао; данас је, код оволико нискога жетвенога приноса, њихово гајење право мучеништво.

8. Жетвени принос Топчидерске Економије

Топчидерска Економија је постала 1852. год. Раније су ту становали војници, особито коњаници. Затим је, увећавањем робијаша, тамо заведен ка. знени завод а робијаши употребљени за обрађивање Топчидера. 1853 год. је у Топчидеру заснована Земљоделска школа, коју је Велика Народна Скупштина 1858 год. укинула. Али, и кад је она укинута, остала је Топчидерска Економија, која је, сад у главном ликвидирана.

Интересно је, особито сад, пошто је она ликвидирана, сетити се жетвеног приноса Топчидерске Економије.

Он је износио:

ЈЕДНО ЈУТРО РОДИЛО ЈЕ ОКА				
Године	ПШЕН. И РАКЦИ	ЈЕЧМА	ОВСА	КУКУР.
1857	823	586	725	754
1858	373	469	674	870
1859	841	541	562	187
1860	242	490	388	430
1861	369	541	463	244
1862	149	338	146	276
Просечно	465	494	493	460

Кад се у окама узме жетвени принос, он је, просечно, био толико мали, да је потпуно незадовољавајући, особито кад се узме на ум, да је то била економија, у којој се, корсем, напредније радило, а она је пружала такве жалосне жетвене резултате с којима се не може бити задовољно ни овда, кад толике жетвене приносе дају и обичне сељачке економије.

И док жетвени принос не задовољава кад се узме у просечном износу, он је за поједине године просто поражавајући, као што је за пшеницу у 1860 и 1862, за оvas 1862, за кукуруз у 1859, 1861 и 1862 године. Невероватно је просто да једно јутро земље да 149 ока пшенице и 187 ока кукуруза!

До душе тадашњи званични кругови су покушали да тако јадан жетвени принос оправдају неугодним климатским приликама. Али, ма како оне биле неугодне, такав ништавни жетвени принос се могао добити код потпуно примитивне обраде, која

се, на жалост, у неким „угледним“ економијама и и данас провлачи, те оне, и данас, у место да оне саме себе издржавају сопственом привредом и да пружају суфиците државној каси, напротив падају на терет државнога буџета.

Тако је традиција, која је отпочела педесетих и шесетих година прошлога века, и до данас до-трајала, пружајући пример **угледнога распикућства**, уместо **угледне економије**.

А крајње је време да се деетатизирају сва привредна предузећа, па и пољопривредна, да се она скину с државног буџета и да престану бити Алај-бегова слама! Нека та предузећа буду приватна, нека се у њих ангажује приватни интерес, нека се за њих zaloжи приватна иницијатива; тада ће она, свакојако, давати веће жетвене приносе и боље резултате, него ли сад, кад су обисла о државни буџет о сису праве краве музаре!

9. Племените траве

Рудина постаје од распаднутих минерала, првенкасте је руде боје, зато се рудином и назива.

Рудина је обично у присоју и у подножју брдских огранака, с обиљем сочне паше за стоку, особито за овце:

Пасле су овце *рудином*,

А врани коњи ливадам.

Кад се гора изодене листом,

А *рудине* травом *ђетелином*.

У старо-српским споменицима се такође спомиње *рудина*; значи да се још тада на њу особита пажња обрађала.

А *рудина* је била плодна не само са распадања минерала, већ и са успевања *детелине*, која је у земљу уносила велике количине *азота*.

Као храниво средство је народ *од увек* на првоме стављао *детелину*, испред свих осталих трава. А како је, негда, изванредно много полагао на овце

и имао читаву стада, то је детелину сматрао као најјачу храну за ту своју стоку. Осим тога, народ верује да се и кошуте особито хране детелином, да је она и за њих изванредно добра храна.

Детелина је у народним умотворинама заузела одлично место: у песмама, причама, пословицама, веровању и гатању. А то значи врло много: значи да је детелини народ поклањао пажњу од вајкадашњих времена,

Зато је скорашије дело г. Мите Ђ. Николића о овој биљци (*Луцерке и детелина*, Београд, 1927) добро дошло, јер сасвим стручно обрађује предмет, истичући велику потребу гајења и луцерке и разноврсних детелина.

Г. Николић истиче особиту важност луцерке и детелине за исхрану стоке. И, одиста, и луцерка и детелина ће све више терена освајати, у колико се са пашњачке исхране стоке буде прелазило на стајско. Тада ћемо, тек, имати добре и недегенерисане сојеве, имаћемо изванредно млечну и гојну стоку, имаћемо тек тада од ње праве користи, јер ће нам прерада млека доносити обилате користи.

На жалост, са стајским храњењем стоке се не можемо похвалити, особито ми у Србији: знатан број је домаћина који зими држе своју стоку или под ведрим небом или под каквим прозирним наслоним а храну им полажу на ледини!

Осем тога, ми имамо и сувише ливада и пашњака, што је само доказ примитивног сточарења, а врло мало под пићним биљкама.

Тако је било под

године	ливадама	пашњацима	пићним биљкама
1920	1,510.225	2,558.669	223.727
1921	1,529.319	2,545.847	232.204
1922	1,564.283	2,638.565	225.350
1923	1,607.553	2,695.505	237.738
1924	1,595.619	2,811.460	228.947
1925	1,640.805	2,758.729	208.075

Те цифре не пружју утехе ономе, који би хтео и желео да се у нас развије модерно и интензивно сточарење, ма колико г. Николић покушавао те утехе пружити.

Али су луцерка и детелина, тако исто, и од огромнога значаја за повравку земље: оне из ваздуха црпу азот и у земљу га уносе, те се, зато, земља оспособљава за успешно гајење цереалија после луцерке и детелина. Г. Николић има, стога, право кад изванредно много полаже на то да се детелине уносе у плодоред и да се, по правилу, улотребљавају за поправку земљишта. Само, свакојако, неће имати право кад, на посредан начин, игнорише набавку и употребу вештачког азотног гнојива, јер је оно, несумњиво, од огромнога значаја, особито за оне земље, које се, из буди којих разлога, не би под детелине ставиле.

Из ово неколико редова се може запазити огроман значај ових одиста племенитих трава. А ко оне из ближе да се с њима упозна, нека на сваки начин, набави и прочита дело г. Николића *Луцерка и детелина*, које је, у сваком погледу, сасвим изврсно.

10. Лов и риболов у Србији

Интересантна је појава да лов у Србији опада, и опада не само с уништавањем шума, већ и зато још, што се на њега не гледа као на један од привредних облика.

Тако је уловљено:

године	дивљачи	штетних животиња
1904	58.590	11.907
1905	27.217	3.965
1906	48.587	5.513
1907	24.466	2.518
1908	23.889	3.149

Опадање лова је још један доказ више, да у нас привреда још није узела интензиван облик, те

се, зато, готово ништа не полаже на месо које би се ловом дивљачи за исхрану и за продају добило као што се ништа не полаже ни на релативно скупо крзно. Чим међутим, народна привреда добије интензиван карактер, сместа се и на лов дивљачи, отпочне полагати и ради сопствене исхране, и ради продаје чак и самога перја.

Колебљивост се осећа и у самоме риболову, који је износио :

године	уловљене рибе кг.	вредност уловљене рибе
1905	283.534	251.237
1906	272.677	143.388
1907	541.069	402.290
1908	231.129	218.053

Интересна је ствар, да се у Србији овако мало рибе лови, код пет великих реке, Дунава, Саве, Мораве, Дрине и Тимока, у којима има крупне рибе, која се може конзервисати од простог сољења и сушења до најсавршенијег начина и, тако, сачувати за дужи низ времена.

Негда су у нас били чувени риболови; Пирх их бележи и на простору од Београда до Смедерева. На доњем Дунаву их је особито много било, и они су лиферовали суву рибу за целу Србију, па и за извоз за Турску. Статистика је наша забележила извоз суве рибе за Турску чак у првој половини минулог века. Осем ових река, у почетку ослобођене Србије су држани риболови и по мањим рекама и по барама, па су чак и под закуп давани за рачун државе; од како су, међутим уступљени општинама, регуларан је риболов престао...

За дивно је чудо да, код толиких река, речица и потока наш народ оскудева у исхрани рибом, раковима и шкољкама! А да је срећа он би, поред ових текућица, имао и низ вештачких рибника, из којих би рибу вадио и њоме се ранио. А ми већ у рекама имамо све мање рибе, ракови су сасвим ретке појаве, шкољки ваљда никако немамо, јер се на трпези у опште и не примећују.

А у Чешкој, која је, у савијењу са Србијом врло оскудна с текућим водама, имају и реке, и речице, и потоке и поточиће пуне рибом, раковима и шкољкама; осем тога, имају и приватне и општинске вештачке рибнике, општинске особито простране. Из тих рибника они ваде свакога дана рибу и разносе по свима пијацима, те је она на трпези готово редовна појава. Исхраном рибом, раковима и шкољкама се чини уштеда у клању стоке, осим што је та исхрана куд и камо за човека пробитачнија. А у самој планини и у врху њезину је у малом поточићу риба запањена, ракови размножени и шкољке толико намножене, да, увек, има довољне исхране за околно становништво.

Осем тога, у Чешкој има и изврсна школа у селу Водњанима, у којој се младићи обучавају размножавању и гајењу рибе и у текућицама и у вештачким рибницима; та ће школа учинити праву револуцију у рибарству те земље, јер ће земљу засејати вештачким рибницима и у текућицама размножити силество риба, ракова и шкољки.

Жалосно је, одиста, да ми код оволиких вода останемо иза Чеха!

11. Зеленаштво и наш сељак

Поновна појава зеленаштва је озбиљно забринула све искрене пријатеље нашега сељака; забринула због тога, што наш сељак још није ни у опште ни привредно толико сазрео, да се сам уме од зеленаштва склањати. Јер, задуживања земљорадника има и у другим, развијенијим земљама, али оно тамо не узима облик могућ само код оних сељака који привредно нису сазрели, који не умеју рачунати, који никаквога привреднога рачуна и предвиђања немају. Уз то, зеленашко задуживање је увек карактеристика прелазног периода: кад се заосталост напушта а у вишу привредну форму се није још ушло, кад се, управо врши, разлагање и распадање заосталих форми а сељак још није објективно способан да организује и води своје самостално

газдинство. Том, привредном, неспособношћу се особито одликује сељак западне Србије, који је најдуже све до скоро, био сточар, хајдук или влас-телин! Источни и јужни крајеви наши су познати са своје привредне дисциплинованости и штедљивости; у Тимочкој Крајини су, на пример, печал-пари пре рата, и ако страховито мизерно награђи-бани, остављали у тамошњим новчаним заводима милиуне; и сад су тамошњи новчани заводи пре-пуни новца земљорадничкога: тамо зеленашке за-дужености нема! Међутим, у Тимочкој Крајини, осем ускога појаса око Тимока, земље су више ос-кудне него ли плодне! Чак је тамо и у самој зем-љорадњи било трага од напретка много раније: тамо је сејан кукуруз под мотику (извештај Адама Бо-госављевића у *Тежаку* седамдесетих година) онда кад је у целој осталој Србији он сејан на сачиу!

Довољно је, на име, узети само село Милошевац за пример привредне дисциплинованости и привредне савести у крају у коме је иначе, негда зеленаштво цветало и у коме се опет отпочиње јављати: Ми-лошевац има дивну цркву, сјајну нову школу поред старе која би комотно могла још годинама служи-ти, свој Народни Дом с предавањима, певачким хо-ром и позоришном дружином, изванредну Земљо-радничку Задругу, парне плугове и тракторе и по врх свега, електрично осветљење!

Има села, међутим, у којима је немогуће зас-новати задружини кредит на *самомоћи* — толико је индивидуална својина и индивидуална привреда у њима доминантна, да се не може чак помишљати ни на кооперацију, која тај индивидуализам до-пуњује!

У осталом, кооперација заснована на начелу самопомоћи или од стране државе, није у стању прикупити све сељаке: она обухвата само земљо-раднике већ донекле способни да се врху и да се спасавају. Сви се у осталом не могу ни спасти нити је *такво* спасење смисао кооперативнога пок-рета: сви они, који су неспособни за већу производ-

њу и за разумну штедњу морају пропасти. Њихов број се смањује не повлађивањем њиховој привред-ној неспособности, већ очигледним указивањем на њихове привредне недостатке!

Колико је мали, управо незнатан наш жетвени принос пшенице (само њу да узмемо за пример) показују ове цифре које означају товаре жетвеног приноса са једнога хектара:

округ	1920	1921	1922	1923
београдски	6.98	5.56	4.92	10.10
ваљевски	4.68	6.37	4.84	10.69
врањски	8.38	10.45	5.88	7.09
крајински	4.78	7.99	4.43	8.35
крагујевачки	8.50	10.54	5.89	11.35
крушевачки	6.30	6.87	5.35	10.08
моравски	6.23	8.17	5.64	11.21
нишки	11.72	7.58	6.31	9.02
пиротски	6.92	7.12	6.18	9.19
подрински	9.23	7.41	7.36	13.96
пожаревачки	9.75	4.47	6.50	9.88
руднички	5.	10.69	5.07	14.25
смедеревски	8.73	8.06	6.78	12.03
тимочки	8.22	9.64	7.22	9.51
топлички	6.15	8.48	6.64	8.66
ужички	7.14	6.06	4.70	7.23
чачански	8.41	9.47	4.65	10.50
<i>Просечно</i>	7.76	7.75	6.03	10.54

Зато што је мала производња, оскудна да под-мири и сопствене кућне потребе, сељак мало про-даје, као што је то утврдила и анкета Главног Са-веза Српских Земљорадничких Задруга; од онога што произведу

земљорадници са хектара	сами троше	продају
	%	%
0—1	89	11
1—2	81	19
2—5	80	20
5—10	79	21

10—15	78	22
15—30	74	26
30—50	68,5	31,5
50—70	59	41.

Међутим, у брдовитој и неплодној Швајцарској је тај однос куд и камо друкчији:

3—5	33	67
5—10	28	72
10—15	24	76
15—30	21	79
30—70	16	84

Међутим, кад би наши сељаци само двојном више производили, могли би продавајући сав тај вишак производње и добијали би за њ сразмерно велике суме чак и при јевћиној цени, *те би се не само спасавали зеленашлука и не само били бољи плашци пореза, већ и куд и камо снажнији потрошачи сваковрсне робе!*

Уз то, у оне, који постају жртве зеленашке, треба, свакојачко, убрајати поприличан број оних тако рећи професионалних нерадника којима се не продере копоран и чакшире на коленима од рада већ чакшире на задњици од сеђења у сеоској механи и копоран на лактовима од одупирања о механски сто: затим оне, који лакомислено троше, који за свадбу набављају војну банду, који, као што ми је познат један случај у крушевачком округу, и ако имају снега 75 ари земље, троше на свадбу пуних 15.000 динара, који неспособни да одмере дубину своје касе и стварне потребе своје куће, набављају своје женскињу ваздан непотребних и лудих ствари чак и свилу, који у механи траже једно *пиле вина* (т. ј. литар вина, који кошта толико, пошто пиле прода!)...

А кретање цена показује да су, према ценама од 100 дин. у 1913. год., биле цене у мају 1926. године:

пољопривредним производима	1.447
стоци и сточним производима	1.639

воћу и воћним производима	1.366
грађевинском материјалу	1.749
колонијалној роби	1.371
индустриским производима	1.684

Однос између цена није тако јако неповољан за сељаке, у толико пре, у колико су они, поглавито, потрошачи колонијалне робе, а индустриских производа мање!

Треба, уз то, узети у обзир околност: да су разумни, трезвени и штедљиви земљорадници, за неколике године изванредно добре конјуктуре што су је аграрије имале, не само раздужили старе дугове, већ још и земље прикупили!

Треба се још сетити тога: да је анкета Главног Савеза Српских Земљорадничких Задруга утврдила, да наш сељак просечно ради 75 дана у години: па схватити како, одиста, мора бити бедан положај његов и због чега мора падати у канџе зеленашке, јер се са 75 дана рада не може живети, обувати, одевати и т. д. за свих 365 дана у години, већ се накнада мора налазити у кредитима душмански скупим, који догоне до 100, 150 и 200%! Овај из Тимочке Крајине дане, што их не потроши у земљорадњи, *прода* у рудницима; коме ће их продати сељак из Западне Србије, у којој нема отворених рудника, а он сâм незна никаквога ручнога рада, којим би се бавио!

Зато би била дужност свих политичких људи и јавних радника не да ласкају заосталости и лакомислености сељаковој и да роне крокодилске сузе над његовом задужености, већ да га особито упуте на разуман и интензивни рад и на разумну штедњу.

12. Трговачки састанци

И до пре 90 година су, па и после, у нас владали доста примитивни привредни односи: слушао сам пре 50 и више година од ондашњих старих људи, како су они запамтили кад су још Ужички

Турци долазили у Пожегу на пазарни дан, па су, испод какве сулдрме под који су га остављали при завршетку прошлог пазарног дана, изгонили дућан на колицима на пијацу, да га опет тамо врате кад се пазарни дан сврши! На скелама је, и пре тога доба, па и тада, била врло развијена трговина, особито сточна: А 31. октобра 1839 године. Намесништво је прописало. *Устројство пограничних саста-нака*, карантина, установа које су још у неким крајевима имале и друга имена.

У првом ставу се те Уредбе вели: „Састанак зове се оно погранично место, где је одређено да се народ обе суседне земље може састајати, договарати, *између себе трговати*.“

И како је тај састанак одређен био два пута у недељи (став 28) то су они били читави пазарни дани, на којима се и с једне и с друге стране пазаривало и трговало. Разуме се, узгред су и други послови вођени и свршавани: довођени су болесници ећиму, осакаћени видару, неки су узимали записе од оце, тражена је услуга какве чувене гатаре или гатара, и т. д.

На састанцима се могло продавати свако пиће (45), минералне киселине, сирће и туршија (40), зејтин од маслине лана, конопље, ораха, бадема, руже, и т. д. (47), у шећеру и у меду кувано воће (48), морске шкољке, слана и сува риба (49), свако тазе и суво воће и бостан (50), сваковрсна храна, семе и вариво (51), зеље и поврће (52), свако тазе и суво лишће, траве и цвеће за лекове (53), за бојадисање дрвеће, коре, жите и т. д. (54, чивит стипса и т. д. (55) смола, гума, бибер, шафран, тамјан, камфор, дуван и т. д. (56) руде и минерали (57), топљена руда (58) и дрва за грађу и за ватру (59).

Ови су се састанци били, у своје време, од великог трговачког значаја, у толико већег, у колико је становништво било ређе засељено, у колико је мање било упућено на градске услуге и у колико је од градова било удаљеније, у колико су ови састанци потпуније подмиривали њихове потребе. Зато

су се они врло дуго задржали били, готово до самог српско-турског рата; чак и тада је било доста чувених таквих састанака, на које су долазили чак и удаљенији трговци, да нешто купе или да нешто продају.

Дошло је, по том, као последица наше независности, закључивање трговинских уговора и модернизација наше трговине; од тада престају ови трговачки састанци, па се на њих сасвим и заборавило, мада су они часно и достојно одиграли своју улогу.

Сад се, разуме се, у веку трговинских уговора не можемо враћати на трговинску ситуацију, коју је диктовала наша независност и наша патријархалност у трговинским односима. То је време прохујало, да се, ваљда, нигда више не врати.

Ипак има један сусед наш, према коме морамо држати нарочите трговинске везе; не такав облик трговински, као што су били, раније састанци, карантини, али ипак такав, који би њиховом начину живота и кретања био прилагоднији.

Свакако је потребно, и пре свега другога, отворити границу Арбанасима: дати им што слободније кретање ради трговине и то кретање не везивати са захтевима и прописима о путним исправама. Разуме се, на сумњиве људе треба, свакојачко, пазити, али у свакоме Арбанцу, који би прешао нашу границу да што купи или да што прода, не треба гледати сумњива човека. Сталне граничне страже и стални гранични повереници у прсте могу да сазнају сумњиве и несумњиве људе, па су у стању над несумњивима водити сталну евиденцију и стално их држати на оку.

Та и таква предострожност према сумњивим људима се не сме генерализовати и распрострањити и на људе несумњиве: ове треба слободно пустити да тргују, да продају и купују.

Пазарне дане ваља, на сваки начин, организовати на самој граници: они су најзгоднији да Арбанаси могу што дотерати ради продаје и да могу

што купити. Кома је стало да иде на пијацу дубље у земљу, у толико је он више добро дошао. Али би за масу продаваца и купаца, озобито за оне који би мале количине продавали и куповали, најзгоднији били ови пазмрни дани на граници.

Арбанаси су упућени на нашу пијацу свакојако, а особито по томе основу, што они на њој могу продати најмању количину, као што најбољу количину могу и купити. Иначе би они и за продају и за куповину били упућени на туђинске агенте или прекупце, које би им њихове производе куповали буд зашто, а фабрикате продавали нечувено скупље.

Међутим, оне и овакве трговачке везе, које би постајале све шире, интимније, учиниле би прво то, да би се Арбанаси што пре пацифизирали. Јер нема таквога елемента за умиривање становништва као што су то везе трговачке, везе привредне, везе све тешње и све интимније: оне изванредно умирују чак и рајраздражљивије људе. Ко дубље улази у економске сфере, тај се тешко решава на разбојничке манире, јер тада доводи у питање најбитније своје материјалне интересе.

Осем тога, у непрекидној привредној размени, и увећавајући је непрестано, два суседна народа постају неопходно потребни један другоме. Тада се економски фактори отпочињу, све више и више, одазивати и на политичку ситуацију: економски упућени један на другог ти народи налазе живу потребу и оа се политички вежу тешње и интимније, избегавајући, на тај начин, дружбу с оном земљом, која пред очима само себичне, искључиво експлоататорске и империјалистичке сврхе.

Тако политичка дружба двеју земаља, које су се, претходно дугом солидном економском размером повезале, постаје неопходна и нераздвојна.

13. Торбарене

Чим је општим законодавством и привредним регулама зајемчено обезбеђење и организовање тр-

жишта, новчаног промета и кредита, торбарене је постало прави анахронизам. Торбарену је било још смисла док се водила караванска трговина, која није била у стању увек ставити купцима на расположење робу; торбарене је, тада, било *дојуча* караванској трговини. Међутим, код данашње трговине, која све више узима облике магазина и луврова, која, у осталом, многобројношћу и дућана и артикала, ставља купцима *увек* на расположење огромну количину артикала у њиховој још огромнијој разноврсности, торбарене је постало не само излишан анахронизам, већ и права штета за потрошаче, штета како у погледу квалитета, тако и у погледу цене. Чак су данас, кад је изванредно проширен саобраћај и кад он на све стране разноси наразноврсније производе, и сајмови, (вашари, панађури) постали све мања потреба (Д-р Мил. В. Вујић: *Начела народне економије*, књ. III., стр. 331).

Војводина је, међутим из економских и, особито, из социјалних разлога, који су у Мађарској важили, имала, па и данас у великој мери задржала тако звану *торбарску трговину* и *торбарски занат*. Она има, још и данас, обичај да о сајмовима годишњим и о недељним пазарним данима износи на трг а из шатри продаје сву трговачку и занатлиску робу, што је, несумњиво, заостатак феудалнога начина производње и снабдевања, заостатак један који је прави анахронизам у веку капиталистичке производње и снабдевања. Још гори је један облик Војводина задржала у врло великој мери: то је торбарене трговачким и занатским производима. Торбаренем се у њој баве стаклоресци, лимари, ковачи, стругари дрвета, разноврсни ситничари (продавци нирибершке робе и друге), продавци мануфактурне робе, и т. д. Што је још најгоре, они залазе и по Србији, по градовима и селима, па продају своју робу. Међу овим торбарима се отпочињу, често, виђати чак и сами *ојанчари*.

Опанак је, додуше, једна од најстаријих обућа и, у својој суштини, једна од најпримитивнијих. С

почетка је опанак био проста *пошпала* од неуштављене коже, која се обувала на голу ногу, на ногу без чарапа, и везивала за ногу врпцама. Постепено је та потплата добијала све савршенију форму; последња форма био је опанак опет од неуштављене коже, чији су крајеви повезивани кожном врпцом. После доста дуге употребе тога опанка, прешло се напоследку, и то недавно, на опанак од уштављене коже, најпре црвено обојен, па, онда, на овај у шишарци штављен. *Црвени* је опанак преко Босне примљен у Ужицу тек пре сто и, можда, нешто јаче година; штављен у шишарци је примљен од Шапца, а од скоро је почео продирати тако звани *капичар*, примљен од Срба пречана.

Али, продаја робе путем торбарења за нас је у Србији једна необична трговина и необичан занат. Такве продаје, које, су негда, муслиманским женама вршиле такође жене које су се томе послу одавале, тако зване *енџибуле* и *пазар-буле*, не морају за тај свет бити никаква необичност, ма да се са њим већ и у тим крајевима престало. Позвати су, до душе, и Гочеји из Словеначке, који се, из економских разлога, томе послу одају. Напоследку, може тај посао изгледати обичан и за наше Далматинце, који му прилазе и остају му верни из економских разлога; ма да им се економска ситуација може поправити подизањем шума и стварањем услова за гајење стоке, остварањем огромних воћњака, неговањем рибарства као модерне привредне граве, отварањем разноврсних рудника и употребом плиме и осеке као покретне снаге.

У нас је међутим, торбарење забрањено. Та је забрана изреком изречена у чл. 24. Закона о радњама од 1911 године. Али је тај принцип давно, још раније изречен и у § 387 Казненог Законика, који је, још тада, прописао казну за оне, који се торбарством баве.

И како је тај економски принцип у нас одавно уведен, то је страшна погрешка толерирати његово рушење. Рушењем тога принципа ми се враћамо

једном економском принципу давно одживелом једном принципу који ничега заједничког нема с модерним економским системом. Зато је и очекивати да се то економско зло сузбија и да се људи, који се тим злом занимају, упућују на модерну привреду и на модерна занимања.

14. Крај панађурима

На саставку Комора у Сплиту је донесена резолуција по питањима која живо интересују трговце занатлије и индустријалце, па је ту, између осталог о панађурима речено ово:

У циљу реорганизације целокупног сајамског питања а у интересу народно-привредном, штетње, здравља и уштеде времена, треба:

а) да се сви робни сајмови сасвим укину; б) да се одржање пољопривредних (марвених) сајмова дозвољава само у местима где то народно-привредне прилике захевају и то искључиво у споразуму са надлежним привредним Коморама.

На таквим сајмовима сме се продавати само крупна и ситна стока, пољопривреди продукти и занатске израђевине које са пољопривредом и стоочарством стоје у најужој вези, предмети кућне индустрије и домаће радиности у смислу обртног закона.

Што се Србије тиче, ја сам једном скорашњом публикацијом статистички утврдио: да наш унутрашњи промет на панађурима стално опада, да он опада у погледу стоке, као што не може да порасте ни у продају домаћих производа, ма да се број панађура креће око 150, чак и преко 150.

И сасвим, у осталом, разумљива ствар; јер, као што сам у тој публикацији поменуо, панађури су постали у доба натуралне привреде и могли су још успевати и у периоду преласка с натуралне на новчану привреду. Чим, међутим, освоји новчана привреда, чим продре размена еспапа и чим она ојача, панађури постају, постепено, анахронизам, једна заоставштина која губи свој смисао. Ја сам то рекао и

у јединоме напису¹⁾ који је дошао као последица посматрања илинског панађура у Ваљеву, негда нечувено посећенога панађура. Сад су панађури постали савршено излишни, јер се еснапи набављају, не једаред или дваред годишње, већ готово свакога дана, бар седмично, и то у сталним радњама трговачим и занатским, које су са доста јако намножиле и међу собом воде конкуренцију и у цени и у квалитету; а већ тада престаје сваки смисао за држање панађура.

Чак и панађури за продају и куповину стоке су постали излишни. То се видело последњих година у Србији за које имамо објављену статистику. Тако је

године	било укупно панађура	добивено за стоку динара
1907.	173	9.328.484
1908.	174	8.613.019

И то је било у добу кад смо финансијски стајали добро и кад је курс златника просечно износио:

1907 године	20.03 дин.
1908 године	20.25 "

кад су менице на Париз износиле 99.90, 99.82, 99.53 и 99.84 (јули август, септембар и октобар 1907) и 99.77 и 99.80 (август и септембар 1908), кад дакле, и на унутрашњи промет треба више рачунати. А он је одиста, тих година био добар: и сељак је и грађанин пазаривао по радњама, продавао и куповао на пијацама, али се врло мало обраћао за услуге на панађури!

Редовни пазарни дан је савршено заменио панађурске дане: стока се, данас, продаје и купује свакога пазарнога дана; зато су не само у Београду већ и у Баточини пазарни дани пуни стоке и свих земаљских производа. Сељак редовнога дана продаје и купује, отуђује и снабдева се, савршено не очекујући панађура!

¹⁾ У својој књизи *Наша стара трговина*.

Само још за извесне крајеве, који још нису сасвим израсли из панађурске размене, и по врло реткоме изузетку, могу се задржати панађури, док и тамо сасвим не одживе свој период. — Али им треба сасвим одузети продају робе. У колико се ти панађури задрже, треба их посветити искључиво продаји и куповини стоке, и то само за извесно време: с пролећа кад се стока набавља за сувате и у јесен кад се продају утовљена говеда и угојени овнови.

Што се тиче продаје предмета кућне индустрије, њима се може оставити право да се и на панађурима продају, мада се они редовно јављају и свакога пазарнога дана. Дрвени и земљани судови, који се производи у ужичкоме крају, као предмети народнога занимања, продају се на оближњим пијацама свакога пазарнога дана; то сам исто видео и у Теслићу у Босни, једноме селу које има велико радничко насеље а у коме се продају дрвени и земљани судови, мутавциске израде, и т. д. Колико ручни народни рад буде напредовао, у толико ће редовни пазарни дани постајати све више дани у које ће се продаја тих израда вршити.

Једном речју, панађури су у нас у својој завршној фази; у извесним крајевима су они постали савршено излишни и штетни за регуларну трговину. Њих у тим крајевима треба да замене велики трговачки, занатлиски, индустријски и пољопривредни сајмови у модерном смислу речи, сајмови мустара, на којима би се закључци правили. Има места и крајева, као што је, на пример, случај с Београдом и Србијом који у томе оскудевају а којима би један годишњи сајам од 15 дана добро дошао. Има пуно производа с којима Београд и Србија располажу, а за које се у пространијем трговачком свету не зна.

15. Еснафи у Србији.

(Један историјски прилог).

Интересантни су подаци о еснафима у Србији, према статистици за време за које су они бележени.

Они показују ово стање:

	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.
прихода на 1 еснаф	200	175	302	241	212
издатака на 1 еснаф	141	139	251	198	169
места с есна- фима	76	76	76	79	79
број еснафа	495	516	528	530	551
чланова у по- четку год.	18.48	19.071	19.785	20.457	21.318
умрли у то- ку год.	858	352	421	447	440
искључени у току год.	109	37	64	83	39
иступили у току год.	202	120	242	392	539
чланова на крају год.	18.506	19.613	20.132	20.701	21.272
приход у то- ку год.	99.241	90.289	159.525	127.687	116.754
издатак у току год.	69.920	78.899	102.447	104.769	92.906
вишак прихода	29.321	18.314	27.078	22.918	23.848

Ово кретање показује један несумњив напре-
дак и у броју еснафа и у броју еснафских чланова.
Тај је напредак био још очигледнији у наступајућим
годинама, али за њих, на жалост, немамо статистич-
ких података.

Интересантна је ствар да је 1908 године имовно
стање еснафа било релативно јаче него ли ранијих
година, а оно је износило:

	1906.	1907.	1908.
непокретности	180.199	218.550	233.037
покретности	93.355	109.537	130.008

Капитал:

а) код прив. дужника	314.252	292.535	279.537
-------------------------	---------	---------	---------

б) код новч. завода	239.506	244.908	267.560
готовине у бл.	58.715	53.690	36.826

Еснафи су по Еснафској Уредби од 14. августа
1847. год. чинили ове издатке:

„1) на потпомагање старих или оболелих чла-
нова еснафа, који се нужди налазе, а ништа не могу
да зараде;

2) на погреб јако осиромашених чланова еснафа;

3) на потпомагање у сиромаштву налазећих се
удовица еснафских чланова и њених сирочади; а
особито из то, да се ова одране и каквом занату
или каквој трговачкој радњи науче, или друкчије,
како еснаф за добро нађе, васпита.

4) на снабдевање добрих калфи путним тро-
шком, кад овога никако немају, или на издржавање
калфи, кад су болесни, те су у нужди, те туђе по-
моћи, коју иначе нигде не могу наћи, потребују; и

5) на цркву, колико за службу треба, кад
еснаф свога свеца или патрона слави“ (§ 103.).

По једној традицији, која је трајала и пре
доношења Еснафске Уредбе, новац еснафски је
давао на облигације (§ 105.) чланова еснафа, којима
је он био потребан ради развијања њихових радова.

А еснафи су у Србији постојали, са чврстом
организацијом и једном врло дугом традицијом, и
пре доношења Еснафске Уредбе. О њиховој делат-
ности прикупио је многи историјски материјал г.
Тих. Р. Ђорђевић који је Академија Наука штампала
у своме издању.^{*)}

Та је традиција трајала још од Неманићског
доба, чак и пре Душанова Законика, који еснафе
назива чистим српским термином: **дружине**.

Од великога и значајнога би интереса било
прикупити све еснафске архиве, бар из доба пре

^{*)} Др. Тих. Р. Ђорђевић: Архивска грађа за занате
и еснафе у Србији од другог устанка до Еснафске Уредбе
1847 год., 1925, стр. 317.

доношења Закона о Радњама. Ако би се, у томе прикупљању, наишло још и на документа, записнике и преписку пре Еснафске Уредбе, то би била права драгоценост. А изгледа да је неки еснаф у Крушевцу чак и ту старину био сачувао; да ли је она и до наших дана дотрајала, друго је питање. Али, свакојачко, треба се пожурити са тим скупљањем, јер ће и из последњих година (1887—1890) бити врло интересантних података, то знам по томе, што сам ја, као пословођа мешовитог еснафских скупова, а они су, тада, држани врло често! Из тога периода, кад је отпочело кретање занатлија и помало буђење њихово, извесно би се нашло и прикупило мало материјала који би мало више просуо светлости на идеје које су се отпочеле са тим покретом таласати.

Разуме се да би од највећег, интереса било ако би се нашло података из старине, каквих, извесно мора бити у архивама еснафа из Јужне Србије. Те архиве треба претрести и објавити их, претходно као сиров материјал. Тек после тога би се могло приступити студијама економским, историским и социјалним.

Као траг нашем старом еснафском уређењу може послужити овај историјски податак што је објављен у **Гласнику Српског Ученог Друштва***) један докуменат реткога и изванреднога значаја.

Он је издат 1697. године и у њему се патријарх позива на устројство еснафа како је било у старој постојбини.

Тај докуменат гласи:

Арсеније Чарнојевић, божијеј милостију патријарх сербски и проч.

„Сијереније наше пишет црвје в Збег Св. Андрејски, тожде и по иних градовјех и варошјех иже сут под властију Свјетлога Великаго Кесара и Угарскаго Краља, всемлика војенскога племенитим вал-

*) Споменници из будимскога и пештанскога архива, Збирка четврта, стр. 36.

можам и помјестни поглаваром, јако духовним, тако и светским, такожде же и под их власти обретајуштих се Христу — именити род Србословенски великим же и малим от првих даже и до последњих; всеи милост и мир от Христа Спаситеља. Отежају и извјестна твором всаному доброму челоујеку; како приходи до нашега смјеренија почтени мајстори руфета табачкога и желаније свое подробне сказаже, **како еште у мирно време от старине**, имали су на обичај мајсторско уреждение. Паки по **разрешенију и по поколебанију веши отечествија нашего**, како су све своји добро оставили, **тако и они свој мајсторски обичај угасе**. Елиаже ниње аште и в чуждеј зеши по нешто куће сградише, **обоче свој обичај и мајсторско уреждение пожељевше**, видевише и от иних Руфетовј како преди мајсторски имају. Зато и они поискаше от нашего смиревија потвердителној наше писаније.

И кад согреси мајстор мајстору, или калфа калфи, или калфа мајстору прво ваља бити устабаша и устабаша да има силу карата, са шест мајстора наређени. Ако ли би отишао другога туђина искати, пређе је него устабаши својему отишао, да буде истеран от руфета. Еште да имају мајстори табаци, с руфетом ђурчијским добру вољу и договор, и докле је адет код ђурчије от касана да узимљу коже; а кад пак време буде нека табаци узимљу. И када би се који мајстор или калфа представио, и неимао никакова рода, то је устабаши, и свим мајстором на душу ослоњено да на церковну страну све буде. А кога мајстора руфетбаша не може карати, нека се преда мјестном бирову, и он нека му правицу види, и глоба да будет (12) форинти, (6) на церковну страну, а (6) руфету. Вишев споменути урежденија мајсторска, кој би се нашао бујан (јуродив) и непокоран људам, те преслуша и сме наше писмо, такони под вјечну кљатву потпасти имат, и руфета мајсторскога лишити се. А када је сваком на знатије, и мир буди с всем вам.

Месеца Јулија (15.) у Сент-Андраш 1697.

(М. П.)

Ето тога документа, који потврђује: да се нова еснафска организација код Срба у Угарској заснивала на истим основима, на којима и она у јужној Србији, из које је свет 1690 године избегао. Ако се пронађу еснафске архиве јужне Србије из тога или из ранијег доба, утврдиће се, несумњиво, аналого уређење тадашњих српских еснафа и под Турцима.

Желети је да се тим трагом пође.

16. Првобитна индустрија

У нас је постепено заснивана првобитна индустрија: постепено према потребама и потрошачкој моћи потрошачке публике, постепено према развоју наше пољопривреде, управо онако, како је могуће не само према теорији, већ и према пракси економској. Јер је, иначе, подизање индустрије без тих обзира, права вратоломија економска; за подизање индустрије је у првом реду потребно водити рачуна о првобитној индустрији, пошто она, пре свега налази потрошача у сопственој земљи. А за подизање сваке индустрије па и индустрије првобитне, потребно је водити рачуна о овим околностима: 1) да се има толика потрошачка област, која ће додату индустрију моћи конзумирати, те тим конзумирањем подмирити продукционе трошкове тако, да остатак, намењен евентуалном извозу, представља чисту добит; 2) да утрошак константног и варијабилног капитала буде мали т. ј. да инвестиције буду јефтине, да буде јефтина сировина и да буде релативно јефтина радија снага. Тек тада, и под тим условима, треба подизати индустријско предузеће, јер ће оно тек тада бити крунисано успехом.

Тим смо путем и ми ишли у подизању првобитне индустрије.

Тако смо, на пример, били подигли 9 пивара (по статистици од 1908 год.) на разним тачкама производње сировина и потрошња пива: у Београду Ваљеву, Зајечару, Јагодини, Неготину, Нишу и Ча-

чку, а производња пива је 1893 год. износила 55.205. хектолитара, док се 1908. год. није попела на 108.398 хектолитара, што само показује поступно и природно дизање потрошачке моћи.

Производња алкохола је такође постепено расла: док је она износила 64.998,5 кгр. у 1897. год. већ је 1908. год. порасла на 199.986 кгр.

Парних и вештачких млинова је било 1902. године 181, с уложеним капиталом 6.761.689 динара, с продукцијом од 61.074.727 килограма и 684 радника. 1908. год. их је већ било 239, с уложеним капиталом динара 12.389.441, с продукцијом од 125 милиона и 26.682 кгр. и са 1009 радника. Напредак је очигледан, а он се развијао упоредо с развијањем пољопривреде и унутрашње пијаце.

За овим индустријама, које су првобитне у правоме смислу, подизане су по целој Србији такође и друге првобитне индустрије, у које спадају циглане, црепане, стругаре, цементе фабрике, кожаре, брикетнице, млекаре, кланице и т. д.

Све су те индустрије постепено подизане, према порасту пијаце и према економским погодбама које су их условљавале.

Такође је и рударска, која је, исто тако, првобитна, расла из године у годину.

И данас су врло повољни услови за подизање и развијање првобитне индустрије у Србији. У првом реду је потребно подићи, нарочито онамо камо је камени угаљ с великом количином калорија, брикетнице; за тим фабрике мармелада и фабрике за прераду и конзервирање воћа, кланице и фабрике за прераду меса, млекаре за разноврсну прераду млека, и т. д. и т. д., све до преса за пресовање сена и сламе.

Тек с подизањем првобитне индустрије подиже се, у ствари, права и здрава индустрија, која је у стању, много пре и много поузданије, пребродити многу кризу и издржати многе нападе. Уз то тек та је индустрија она, која даје посла многоме

незапосленоме и поглавито неквалификованоме свету, какав је у нас у огромном броју; напослетку, тек та индустрија утиче на повећање жетвенога приноса.

То се очигледно види по овоме прегледу.

ОКРУГ	Покретна снага					Број радника	Вредност произведених предмета у динарама
	Број радника	ручна	пара	вода	и др. нових снага		
Београдски	7	1	7	—	1315	1467	6,921.553
Ваљевски	8	4	2	2	213	131	290.786
Врањски	8	—	4	6	600	764	2,351.950
Крагујевачки	5	1	7	—	540	1329	4,697.127
Крајински	2	—	2	—	63	25	373.790
Крушевачки	3	—	1	2	50	80	88.000
Моравски	6	1	4	1	75	247	509.613
Нишки	4	2	2	—	170	363	927.615
Пиротски	15	8	5	2	9	745	73.158
Подрињски	4	3	1	—	100	106	85.915
Пожаревачки	8	5	3	—	12	115	105.500
Смедеревски	6	3	3	—	198	410	2,305.500
Тимочки	8	—	4	4	612	786	2,897.355
Топлички	1	—	—	1	2	3	780
Ужички	9	—	2	7	270	217	554.473
Чачански	16	—	—	16	80	67	76.053
Београд	52	23	31	1	6250	3222	30,337.114
Свега:	162	51	78	42	10559	10077	52,566.612
Међутим, минуле:							
1907 било је:	126	25	61	32	5626	6201	23,797.854

Насељеност наших градова

Има једна ррста не критичне штампе, која унисоно, и поред толикога супротнога доказивања, још једнако тврди: да су Београд и Београдска Чаршија насељена Цинцарима па да је тај случај и с другим градовима у Србији. Зато се мора још узимати реч и говорити о тој тврдњи, која никаквога основа нема.

Пре свега, сам Београд, по ослобођењу није броја свега неку стотину становника, и то значи: стотину две породица, међу којима није било Цин-

цара. Могуће је да је био који Македонац које смо ми, по некритичности својој, звали гогама и цинцарима (малим писменима писаним), и тим називима нисмо обележавали националност, већ занимање: именима гоге и цинцари су, на ондашњем нашем језику, означавани дунђери и зидари из Охрида и из Дебра, у којим крајевима уопште Цинцара нема. Из тих крајева су, с надимцима: Цинцар били наши национални јунаци и војводе Цинцар-Јанко и Цинцар-Марко, који Цинцари нису, у ствари, били, већ су тако прозвани са македонскога нагласка у говору и као подсећање на дунђерско и зидарско занимање људи из тих крајева. Чак и кнез Милош их је тако звао, па су се зидари и дунђери и после звали гогама и цинцарима, и усмено и писмено!³

У осталом, у градовима се они нису могли при ослобођавању Србије затећи: све су занате били приграбили Турци и Потурчењаци и из градова прогнали све хришћане. Са тога разлога је била она велика сеоба под Црнојевићем, и то сеоба поглавито градскога елемента, коме су Турци и Потурчењаци занимање били преотели, те су они, у новој постојбини, развили своје занате до грандиозних размера!

* Кад се год жели наметнути цинцарски карактер нашим градовима, одмах се подметну наши одлични устаници из прва два устанка: Цинцар-Јанко и Цинцар Марко. Међутим, заборавља се један неоспоран факат: да су се онда, у почетку XIX века, и после у читавом низу година, свакојаким именима називали Срби из разних крајева наших и да су их тако називали, по правилу, само Црногорци и Херцеговци, досељени у западну Србију. А Јанко се звао Поповић, јер је свештеничкога порекла и родом је из Охрида, у коме Цинцара нема; Марко се звао Костић и родом је из места чистога српскога назвања: Белица. А као најбоља потврда да су Срби, у томе је: да су обојица, из старине, имали и стално одржавали славу, своје крсно име

Кад су градови ослобођени и из њих Турци и Потурчењаци изгнани, остале су готово све саме пустаре, те су се, одмах, морале засељавати српским елементом са села: са занатлијама и трговцима који су дотада, потиснути од Турака и Потурчењака, своја занимања у селима обављали. Тако су градови у Србији постали национално најчистији у беломе свету.

То се, у осталом, може видети и на броју градског становништва: какво је и колико било оно у почетку, кад је настало и годинама трајало засељавање становништва са села, какво је оно и колико било доцније, не само непрестаним засељавањем са села, већ и претварањем села у градове. А кретање градског становништва је било овако

1834	године (35 градова)	41.347
1859	" (37 градова)	86.841
1863	"	97.692
1866	"	106.007
1874	"	138.710
1884	"	235.887
1890	"	286.466
1895	"	319.375

а славу имају, као што је врло добро познато, **само Срби, и нико други!**

Међутим, Цинцара није могло бити у Србији ни у почетку XIX века; није могло бити бар у знатном броју. По врло строгом попису, којег је вршила у Србији окупаторска Аустрија 1717 године, у целој Србији је, тада, било циглих 40.000 становника! А у том и у толиком броју није могло бити Цинцара! Затим је 1815 год. **цела и ослобођена Србија** бројала 401. 350 становника, у 1841 год., нешто наглим досељавањем из других крајева српских а нешто присаједињењем шест нахија, она је имала циглих 841.477, тек 1867 год. имала је једва 1.238.093 становника. При попису од 1866. год. Србија је имала приличан број Влаха (Румуна) и

1900 " 351.015

1905 " (80 градова) 408.339

Већ 1910 године је било 85 градова.

Како је ово становништво сељачког порекла, може се потврдити и њиховом сељачком навиком да држи стоку. Тако је по попису од 1866 год. утврђено да има:

38 градова	115.928 становника
коња	6.778
говеди	16.787
свиња	32.172
оваца	66.739
коза	13.181
кошница	3.250
кола коњских	2.785
" воловских	3.123
плугова	1.675
ралица	312

Чак и 1905 године је попис показивао да је један леп број становника задржао био још своје сељачке навике: доказ само о томе, да су се извесна села прогласила за градове или да су свежа градска насеља дошла непосредно из села. А тај је попис дао ове резултате:

Цигана, а странаца је (Немаца, Мађара, Словенаца, Хрвата, Турака, Грка, Бугара, Италијана, Француза, **Цинцара** и других) било свега 5.539. Тек 31 децембра 1895 год. у 78 градова (вароши и варошице) било је Цинцара мушких 438 и женских 252 а то је свега циглих 0.04%! А 1900 године се служило језиком:

српским	2.298.551
српским и румунским	92.566
арнаутским	2.151
бугарским	645
грчким	1.904
евглеским	9
јеврејским	5.729
јерменским	64

80 градских општина са 408.339 станов.

коња	19.863
говеди	54.725
бивола	404
магараца	313
мазги	46
свиња	75.244
оваца	126.205
коза	16.870
пернате живине	456.797
кошница ђерзонки	3.403
„ обичних	7.154

Обичне кошнице, којих је тако рећи и јуче у толиком знатном броју, у знатном броју у сравњењу са ђерзонкама, било, најбоље су сведочанство о томе, да је у градовима чак и тада било доста свежега селскога становништва.

О каквим Цинцарима није могло бити речи ни 1804, ни 1815, ни 1834, па ни 1905 године! У нашим Македонцима привиђати Цинцаре, крајна је заблуда и нечувена некритичност, којој је, у извесном погледу, неки пута подлегао чак и наш у истини славни Вук Стеф. Караџић!

мађарским	1.956
немачким	7.494
пољским	232
румунским	89.873
руским	134
словачким	151
словеначким	524
талијанским	575
турским	1.007
француским	107
хрватским	619
циганским	16.148
цинцарским	900
чешким	1.408
другим којим	55

Насељеност наших градова, као што се види, до очигледности потврђује: да су наши градови национално чисти као — суза.

18. Насеља око Железничких станица.

У Србији, у великом делу Хрватске, Босне, Херцеговине и Далмације је већина железничких станица постављено изван насеља; па оне и после толико десетина година нису успеле привући око себе подизање приватних грађевина и настањивање људи.

Нас, у овој прилици, интересују специјално железничке станице у Србији, и о њима ћемо говорити.

На целој прузи, подигнутој пре четрдесет и неколико година и која је пуштена у саобраћај пре 45 година, и данас су већина станица пусте; око њих и у близини њиховој није подигнута ниједна приватна грађевина: не само ниједан стан, већ и ниједан житни магацин, ниједан сточни обор, ниједна стаја за ситну и крупну стоку, ниједна пивница; што је, у осталом, жалостан знак: да наше село нема тих артикала за продају у толикој мери

Цинцари су се, дакле, тек доцније досељавали и расли у малим и невиђеним групама; било их је у свима градовима 396 мушких и 245 женских, и у свима селима 234 мушких и 115 женских.

Београд ни тада није имао више од 107 Цинцара и 63 Цинцарке!

Интересна је ствар, да смо у 1900 год. имали више и Румуна, и Цигана, и Немаца, и Јевреја, и Арнауца, и Мађара, и Грка, и Чеха, и Турака него ли Цинцара, па се не назвасмо ни једном од тих нација, већ тек Цинцарима, којих нема више од 0.04‰! Па и тих 0.04‰ су, у прошлости, били вечити себри, још они од покретних сточара! А такви се тешко успињу до високих идејних схватања и до великога идејнога прегнућа.

да му је потребно те зграде подизати, нити трговац има рачуна да их подиже, већ сељак носи и гони те производе у најближу варош у малим количинама и продаје. Зато сам, на пример, на једној железничкој станици приметио како једна жена нуди 27 литара ракије на продају, па купца не може да нађе; међутим, кад би ту била подигнута трговачка пивница куповала би она и најмање количине; на другој станици сам видео како је сељак изнео извесну количину воћа на продају, па, како га дуго времена није могао продати, оно му прелази у трулеж; међутим, да је ту воћни магацин било Земљорадничке Задруге било трговачки, и најмању би количину воћа сељак могао магацину продати, а магацин би одмах изнео на пијацу и продао; свакога дана сељаци се сусрећу како поред железничке пруге гоне на најближу пијацу које свињче, говече, бравче, мале количине разноврснога жита, и т. д.; а све би то могла продати на железничкој станици, кад би поред ње постојали свињски обори, сточне стаје, житни магацини и т. д.

Али, кад већ тих стаја трговачких нема, у реду би било да се насеље из удаљенога села постепено помиче ка железничкој станици, те да, бар, на тај начин буде ближе додиру трговине, која би, постепено, онда подизала крај железничке станице разноврсне стаје за куповину.

Међутим, свега тога данас нема, и нема на грдну штету села....

Жалосно је, међутим, да су железничке станице и данас, после толико година, остале савршено пуне, чак и без најмањег хотела; тако путник, који, послом неким, сиђе на станицу у пола ноћи по најружнијем времену, мора пропадати, немијући хотела у који би се склонио. (Ако има у близини станице каква механа, то је, у правом смислу, само прљава муштурница у којој се продаје пиће али не и хотел са којом чистом постељом!)

Све би то био знак крајње неразвијености нашега села, неразвијености културне, у првом реду

неразвијености економске. Неки изузетци, као што су Младеновац и Житковац, служе као потврда наше тезе.

Тек с настањивањем око железничких станица и изграђивање око њих хотела, житница, пивница, магацина, свињских обора, сточних стаја, и т. д., тек тада се може говорити о правој културној развијености нашега села, у првом реду његове економске развијености. Јер културно и економски развијено село неминовно се везује за железнички саобраћај, јер му је он неминовно потребан, безусловно пужан. Докле сељак поред железничке станице иде уз арабу и гони мало жита на најближу пијацу, дотле — тешко њему!

19. Једна привредна тенденција предратне Србије.

Пре рата нисмо доспели да изменимо привредну тенденцију, која пада у очи и која је била тешка. А тешка је била по томе: што је наш извоз непрестано по количини растао, али по вредности опадао; јер, докле је 1 кг. извоза у периоду 1879-1883 године представљао вредност читавих 0.55 дин. дотле је та вредност 1910. године спала чак на 0.21 дин. Раније је, по тачној анализи нашега извоза, високу вредност изгонио извоз стоке; с опадањем сточарства су у извозу узимале маха аграрије које по тежини расту, али по цени знатно опадају. Извоз пшенице, кукуруза, јечма, овса, чак и сена, није могао а да знатно не појефтини вредност извоза.

Како је, међутим, постепено, с прелажењем на аграрну привреду, број стоке опадао, показује овај преглед, по коме је на 100 становника долазило:

године	коња	говеда	свиња	оваца
1859	12,9	73,9	163,6	220,3
1869	10,1	60,9	106,1	220,2
1890	7,56	37,90	42,3	137,10

ГОДИНЕ	КОЊА	ГОВЕДА	СВИЊА	ОВАЦА
1895	7,31	39,59	39,11	133,80
1900	7,41	38,57	38,50	122,82
1905	6,04	35,1	32,6	114,0
1910	6,1	32,2	22,5	130,8

С опадањем сточарства, којег и у извозу постепено замењују друге аграрије, опадао је и број јармова. Од 100 породица, је имало по пар волова:

1866 године	60
1900 "	32
1905 "	27
1910 "	22

Опадање сточарства, чак и опадање броја јармова волова, најочигледнији је доказ да се нагло прелази на производњу аграрија, поглавито цералија.

Мало, до душе, чудновато изгледа да аграрна производња узима сав мах заједно с опадањем јармова волова; међутим, и то је објашњиво не само по томе основу, што волове у земљорадњи отпочињу, једним делом, у нас до душе, врло ограниченом, замењивати коњи, већ поглавито по томе, што знатан број ситних газдинстава нису у стању радну стоку ни држати, а у таква газдинства ваља убројати:

до 1 хектара	9,08%
1—1,5 "	5,88%
1,5—2 "	9,18%
2—2,5 "	6,28%
2,5—3 "	6,17%

Један знатан део тих газдинстава се служио у обради своје земље туђом радном снагом, плаћајући кирију или у готову или одрађујући је.

Међутим, правна држава, каква се у нас одавно и доста нагло отпочела изграђивати, чак брже него што је успевао да напредује и наш привредни развитак, захтевала је увођење све већих јавних терета. Тако је у нас пораст износио:

ГОДИНЕ	СТАНОВНИШТВА	ЈАВНИХ ТЕРЕТА
	%	%
1890—1895	6,67	31,8
1895—1900	7,41	11,3
1900—1905	7,17	14,4
1905—1910	6,75	21,9

Јачи пораст јавних терета него ли пораст становништва врло рђаво се одазивао на нашу привредну ситуацију, особито код једне вредно екстензивне привреде и с нечувеним ниским жетвеним приносом.

До душе, 1900—1905 године је био 15% пораст обрађене земље. Али, и тај пораст, кад се у њ' га критички загледа, не представља бог зна какав велики напредак, јер, услед негнојења земље, она се убрзо исцрпљује, па се оставља за пашу а накнада се добија у новим крчевинама и новом разоравању!

У томе прелазноме добу, које је, увек, у привредноме животу најмучније и најтеже, у нас је непосредни порез износио:

године	задужено	остало ненаплаћено
1900	26,032.698.69	2,971.960.05
1901	23,975.166.33	2,994.155.50
1902	23,829.316.70	3,753.707.01
1903	23,646.816.85	3,674.044.44
1904	34,464.394.66	7,630.071.05
1905	30,295.778.48	5,502.860.32
1906	31,114.422.73	5,534.557.47
1907	30,117.361.26	7,648.140.34

Као што се види, проценат ненаплаћеног пореза је био огroman: било је година у којима је прегонио, чак, и 25%!

То је само доказ о томе: колико је нов период привредне ситуације, у који је Србија ушла, био одиста тежак — кад је остајао толики огроман проценат ненаплаћене порезе!

Међутим, Србија се отпочела била, у последње време, старати да тај период што пре прекужи. Ради тога је она заснивала читав низ тако званих првобитних индустрија, које су показивале врло лепога успеха; 1911 године је наш индустријски извоз износио читавих 56% (поглавито извоз брашна, осушених шљива, пекмеца, прерађеног меса, пива, руда и т. д.). Наши су млинови, тада, напредовали, пиваре су имале успеха, кланице су се множиле (Београд, Младеновац, В. Плана, Јагодина, Параћин, Ниш), подигнуте су биле две шећеране, две стакларе, читав низ ситних предузећа за разноврсне предмете, и т. д.

На жалост, дошао је Велики Рат, који је привредни полет Србије обуставио; дошла је окупација која је читав низ привредних предузећа поништила да се многа од њих више не обнове; дошао је улазак Србије у већу привредну област која је, у многоме, од Србије развијенија. Србија се, опет, повратила својој *ранијој* привредној тенденцији: заосталости. Стога ће јој бити потребни други и дружичији путеви и особита привредна брига и старање, да се из заосталости извуче и упути на стазу привреднога напретка. Потребно ће јој бити *веома* *знајно* *увећање* *жестивеног* *приноса*, *гајење* *уносних* *аграрних* *аршикала*, *завођење* *првобитних* *индустрија* *у свима* *областима* *наше* *аграрне* *производње* *и колосалан* *развијак* *нашега* *рударства*.

Без тога смо осуђени на очајно и ужасно паупаризовање. А оно је страшније од пролетаризације; чак шта више, пролетаризација није никаква опасност — ако се, упоредо с пролетаризовањем маса, подиже индустрија. Права је несрећа и недогледна опасност тек од пауперизовања маса!

20. Јавни путеви у Србији

1908. године је дужина јавних путева у Србији износила:

саграђених 10.806,2 километара
трасираних 454,0 "

Један километар пута долазио је на становника 251.

Подигнуто је нових и оправљено дотадањих путева и утрошено надница:

године	нових путева	поправљено старих	употреб. људских	надница колских
1894	394,538	1979,115	296.327	344.701
1895	118,525	4291,718	531.047	445.805
1896	277,429	4557,094	805.015	949.576
1897	267,119	5528,454	1,127.804	1,027.079
1898	655,752	5638,328	1,437.929	1,032.293
1899	437,913	6185,367	1,567.255	1,095.310
1900	592,981	6962,615	1,611.767	1,028.003
1901	628,074	5751,265	1,466.944	996.252
1902	1184,026	6340,958	1,141.887	892.585
1903	1199,482	6416,676	1,183.659	764.089
1904	644,280	7003,348	903.347	608.248
1805	632,894	7575,924	839,352	541.375
1906	966,956	7583,358	941.755	731.304
1907	707,677	7495,265	879.892	671.245
1908	297,109	7648,342	895.479	742.739

Особито је интересантан утрошак надница, јер оне показују још једну одвећ велику привредну примитивност, која *безусловно* условљава употребу народне радне снаге и за прављење нових и за поправку старих друмова.

Међутим, друмови су у Србији постали право проклетство за трговину, занат и индустрију: у једном наступу дезорганизаторске и реакционарне демагогије је донесен закон, по коме није допуштена употреба радне снаге народне за изградњу и оправку друмова, већ да се то има извршити искључиво новчаном накнадом, којом би се радна снага откупљивала.

При томе се није рачунало с фактом: да наш сељак, у маси, према резултатима анкете коју је

приређивао Главни Савез Српских Земљорадничких Задруга, проведе у привредном раду 75 дана; 290 дана је он, готово, беспослен. Према томе, економски је куд и камо пробитачније да наш сељак од тих 290 беспослених дана да један део на изградњу и оправку друмова, који су, као комуникационе артерије, безусловно потребни.

Осем тога, одређивање да се новцем замени примена радне снаге на томе послу, дошло је са невођења рачуна о томе: да наш сељак, у маси, опет према податцима што их је прикупила анкета Главног Савеза Српских Земљорадничких Задруга, продаје од својих производа циглих 11%, таман толико, колико му је потребно да плати порез и набави соли и, евентуално, опанке, да с толиком продајом својих производа, која одговара његовој очајно малој производњи, не може ни бити речи о томе, да би још одвојио ма колику суму за изградњу и оправку друмова!

Зато су се друмови, чак и они који су, негда, били пример изврских друмова, за ових десет година у толикој мери разбили, да су то престали, у ствари, бити друмови! У равној Мачви кола заглибљују и без четворења се не извлаче, а у Посавини су извесне тачке просто непроходне, на самом изласку из Београда за Смедерево се у једну рупу пуну метар и по блата заглибио један аутомобил необичне снаге и није могао издрети, док се није платило рабацијама 80 динара да га с воловима извуку, на многим друмовима сељаци морају да четворе или шесторе арабе, да би свој товар истерали, има места на којима чак ни то жалосно довијање не помаже!

Шта ће тај јадни свет са својим производима, учинити и како ће их извести таквим раскалањим, разваљеним и упропашћеним друмовима?

Кад се такво питање постави, губи се само један факат из вида; на име тај, да је највећи број оних који продају само 11% од своје производње а толику количину могу они о себи, на коњу или на

двоколицама пренети до пијаце обично за лепога времена, те нису економски ни заинтересовани добрим друмовима; за веће количине жита и других производа и за суве шљиве и сирово воће очекују повољнију цену обично колико толико имућнији земљорадници, који су за изградњу друмова живо заинтересовани, али су они остали без икаквог политичког утицаја. А како су без тога утицаја остали још и радници, трговци, занатлије и индустријалци, то ни Народна Скупштина ни Влада не обраћају проблему оправке друмова никакве пажње. Иначе би на питању оправке друмова Владе морале до сад добити бар 20 пута вотум неповерења у Народној Скупштини и Министри Грађевина би морали тражити пута и начина да се натуралним давањима, разуме се по пропорционалном систему, сви друмови перфектно оправе и нови изграде.

Иначе, данас су масе народне у апсолутној немогућности да плате друмарину; остало би, још једино, да друмове оправе држава из једнога зајма. — Али, како би поправка друмова прогутала читаве две милијарде динара, и како држава, данас, код необјављивања завршних рачуна, код једнога готово безизлазног финансиског стања, код нискога курса обвезницама унутрашњег зајма, код још нижега обвезницама аграрним и код издавања толике огромне количине обвезница ратне штете, која је, опет, државни зајам, не може до зајма доћи, јер је финансиски дискредитована, то се ни на оправку друмова на рачун државне касе не може рачунати!

Тако смо осуђени да останемо пример не само примитивности, већ и дивљаштва, јер овакви друмови, какви су данас, не могу одржавати никакав саобраћај, па не могу послужити ни потребама трговине, заната и индустрије, нити интересима културе!

С привредне тачке гледишта, нас саобраћајна средства интересују поглавито ради транспорта е-

спапа, мада она имају и други крупан економски значај. А ради преноса еспапа (пољопривредних производа и артикала трговачких, занатских и индустријских) ми имамо врло мало срестава: само нешто одвећ мало железница, сасвим мало воденога пута, и мало и очајно искварених сувоземних путева. Интересантна је појава, да се Морава, која протиче кроз наше житнице и кроз крајеве богате воћем, грождем, стоком и дебелим свињама, још није учинила пловном, мада она то може постати уз врло скромне трошкове и бродарити од Ниша и Чачка до њезиних става у Дунав. Многа би места на обалама Мораве добила особити економски значај и многа би се економска добра њоме превозила, те би тај транспорт омогућио да се леп новац узме и за оне артикле, који данас имају само локални значај и нису у стању, данас, добити интерлокалну и интернационалну цену.

Што Морава није учињена пловном, што се то исто не покушава с Дрином и још неким нашим рекама (н. пр. с Вардаром), разлог лежи или у неувиђаности меродавних фактора и Народне Скупштине, или у интерности нашега грађанскога и трговачкога елемента који станују на обалама тих река, или у нашој привредној незрелости, која допушта да нам толика привредна добра пропадају готово потпуно неискоришћена.

Али, да бар боље стојимо са сувоземним путевима, који колико толико скраћују одстојања, која везују села са селима и села с градовима, пијаци са железницама и парабродским станицама, и т. д. И ако сувоземни путеви, или, како се у политичкој економији називају, грунтови путеви спадају, по речима славнога економисте Железнова, међу најгора средства саобраћаја, чак и онда кад су они најбоље изграђени, ипак смо ми, на жалост, жељни чак и тих путева: јер их, у првом реду, немамо довољно, и у другом реду: у колико их имамо, они су бескрајно рђави, готово просто неупотребљиви.

Министарство Грађевина је, било подстакнуто нашим писањем о потреби оправке путева било из сопствене иницијативе, наредило оправку путева. Али су они доста јадно оправљени: у место да се прво удари јака калдрма или непробојан шодер, па тек по тој основи да дође насип с релативно крупнијим речним песком, па да се, затим, поставе путари који ће путеве одржати у исправном стању, по разваљеним путевима је насут, најчешће, кумсал, онај ситни песак који се употребљава за мешање креча при зидању, или, често пута, дошла је сама — земља!

На овако „оправљене“ путеве треба да дође само једна добра киша или топљење снега, па ће од путева и трага нестати: то ће бити орања, преко којих се кола неће моћи превозити.

На жалост, код таквих путева ће нам остати неизвезене многе суве шљиве, још веће количине сировога воћа, пшенице, кукуруза, чак се не може вршити ни уобичајени довоз дрва до најближега града. Стотине милиона, чак и читаве милијарде економских добара, која би се, иначе, извезла и продала, биће, услед таквога жалоснога стања путева, прикована за село, те ће или губити у цени, или савршено пропадати (као што ће, на пример, наступити случај с многобројним сировим воћем.)

И интересантна је ствар, да се наша Народна Скупштина још ниједаред није позабавила стањем путева, од којих зависи, готово у целини, цео наш економски живот. Свега ако би који посланик, из простих, сасвим вулгарних агитационих смерова, поднео какво питање о каквоме путу у своме изборноме крају, и не очекујући на то одговора. Међутим, наши путеви заслужују, и с правом очекују, једну врло пространу, врло обимну и искрену дебату Народне Скупштине, која би се завршила с востаном који би живо настојавао и безусловно осигурао темељну оправку наших путева, оправку с калдрмама и шодерима у основи њиховој, и пространу изградњу нових путева, који би повезали

села са селима, села с градовима, с пијацама и са станицама железничким и паробродским.

Привреди су безусловно потребни добри путеви, јер ако народ не може увек извести своја економска добра и уновчити их, сва су му грађанска права и слобода само шарена лажа: грађанска права и слобода вреде му само толико, у колико му економски живот обезбеђују.

20. Пловне реке у Србији.

Реке у Југославији имају километара пловне дужине Дунав 596, Сава 728, Драва 229, Тиса 170, Купа 135. Међутим, реке у Србији још нису учињене пловнима, мада међу њима има неколико, које су пловне биле чак и у даној прошлости, па су сасвим занемарене. Морава је, на пример, била пловна у средњем веку, за доба српске државе, па и после, под Турцима, изванредан период. По старим документима се поуздано зна да је била пловна до Сталаћа и да је, ради чувања те пловидбе, у Сталаћу и град подигнут. Тако исто, по старим документима су лађе пристајале до самога Алексинца, а по другима се види да су лађе носиле теснапе и до самога Ниша, и од Ниша натраг. Дрина је пловна чак иза Бајине Баште; није јој корито исчишћено и камењаци нису уклоњени, те сад њоме плове само сплавови; али бродови могу пловити само под условом да се корито почисти. По историским подацима је Вардар био плован; чак има старих људи који памте кад је њиме дрво, жито, коже и други артикли спуштани од Скопља до Солуна. Тако исто је и Тимок плован, њиме, сад, плове само чамци, али би могле саобраћати још дереглије, моторни чамци и мањи бродови. Чак и за Ибар се може тврдити да би, на извесном простору, био плован, само кад би му се корито почистило и уравнило.

Тако би на овим рекама добили близу 1000 километаре пловне дужине. А шта то значи за појевтињавање саобраћаја не само локалног, већ и

интерлокалног и интернационалног, близу је памети! Јер, Дрином послата роба би улазила у Саву а из Саве у Дунав; Моравом, Тимоком и Ибром послата роба улази у Дунав а из Дунава у Црно Море (на север се путује до Немачке); Вардаром послата роба улази у Једрејско Море. А колико би се, тек, узводно робе транспортирало, и колико би тај транспорт био појевтињен!

Потребно је, стога, ове реке учинити пловнима; једве би од њих имала да прими на свој трошак држава, а друге околне области. И држава и области би се брзо наплатиле у једноме изванредно бујном економском полету целе Србије, и северне и јужне, јер би оне овим пловним саобраћајем добиле услове за свестрани развитац, па би убрзо отпочеле уновчавати и оне артикле, који данас просто пропадају услед скупогa подвоза.

22. Цркве у Србији.

Црква и манастира је било:

	1888	1908
црква	510	676
капела	—	78
манастира	51	55
Свега	561	807

1908 године је било свештенства:

световног реда:

протопресвитера	87
јереја	917
ђакона	33

Свега 1037

монашког реда:

архимандрита	18
игумана	18
јеромонаха	52
монаха	10

Свега 98

парохија је било 1908 915
капеланије 22

Вредност непокретне имовине свих манастира износила је 1882 године, 2,067.472 динара.

1888 године је било непокретне имовине:

црквене	3.851,18 хектара
манастирске	18.585,44 "
Свега	22.436,62 "

Целокупна имовина је, тада, износила:

Црквена:	
у непокретности	925.844,47 динара
у капиталима	3.079.312,67 "
Свега	4.005.157,14 "

Манастирска:

у непокретности	1.685.883,90 динара
у капиталима	169.595,62 "
Свега	1.855.479,52 "

1908 год. вредност целокупне имовине је износила:

црквене	15.263.637 динара
манастирске	7.916.573 "
Свега	23.179.210 "

Приходи и расходи су 1908 год. износили:

Приходи:	
црквени	691.831 динара
манастирски	305.204 "
Свега	997.035 "
Расходи:	
црквени	559.622 динара
манастирски	258.205 "
Свега	817.827 "

Непокретне имовине црквене и манастирске било је 23.746,06 хектара.

Кад се узме у обзир да је од тога простора спадало на:

плацеве	96,45 хектара
њиве	2.096,29 "
баште	4,94 "
ливаде	966,10 "
сувате	156,22 "
винограде	70,76 "
вотњаке	224,77 "
заброне	5.383,66 "
паше	13.959,48 "
паш. и утрине	787,29 "

онда су приходи сувише мали, чак и кад се узме у обзир да су 98 калуђера падали на терет манастира! Сами би воћњаци бацили већи приход, да и не говоримо о њивама, ливадама, суватима, виноградима, пашњацима и утривама! А где је још приход од шума, које се, постепено, проређују и уступају место новима!

Свакојакo би приходи, особито манастирски, били знатно већи — кад би се само над њима завела строжија контрола. Међутим, калуђера је минималан број, да би се они сопственим радом и сопственом производњом могли издржавати, и то обилато, нарочито кад се узму у обзир прилози и многобројна писанија, која ни данас манастирима није усахла. Кад би се повела озбиљнија брига око манастирских прихода, они би били у стању на својим имањима засновати и издржавати ниже пољопривредне школе, у вези са школама за рукоделство, да би те школе биле најлепши благослов за околно селско и земљорадничко становништво. И у реду је да баш манастири поведу о томе рачуна, јер им је то, у осталом, још давнашња традиција.

23. Традиције економског порекла

Најдуже трају традиције економског порекла, разуме се код народа привредно патријархалних,

који још нису изишли из периода вековима утврђиване рутине.

Тако је, на пример, у нашим горским крајевима, у којима је изванредно јака економска традиција, и сад *ћевај* једно од најизврснијих јела, а готови се апсолутно на исти начин, како је готовљено у давној давнини и описано, у осталом врло детаљно, у *Илијади*. Ћевап се, до душе, сад ретко справља, јер односи велику количину најбољег меса, али кад се справи, онда се у највећу сласт једе.

Интересантна је ствар, да се, у народу, и данас једе *дебело* овнујско (или овчје) месо, а не јагњеће. Та навика, остала из давне прошлости и постала из економских разлога, и данас се подржава из простог разлога: што ован, овца и двиска имају доста меса, те могу већи број чељади захранити, а јагње нема. Зато се јагње оставља да поодрасте, да се развије и да као ован, овца или двиска на себе набаци меса, управо тако, како се упражњавало још код старих Јелина и код свих народа у старини, код којих је економски фактор био пресудан.

Наш сељак и данас за божитљаче не коље *прасе*, већ читавог крмца. За Божић се коље велики крмак, за омању породицу најмање назиме, те, тако, траје о Божићу (три дана и више), на Мали Божић се једе лева плећка и на Богојављење глава! Ту се народ управља тачно по опису у *Одисеји*, кад су клани само велики, крупни и дебели крмци, па се они сматрали за деликатес, те се свињар морао Одисеју извињавати што му је заклао прасе!

У својој *Историји Културе* Липерт вели: да у Индијанца јужне Америке не постоји појам крађе. Међутим, у нас је тај појам одавна постојао; доказ само о томе, да смо ми одавна прешли на систем приватне својине. Али, као тавак траг негдашњег правног схватања, по коме се крађа, отмица, уцена, и т. д. није сматрала особитим грехом, као правно схватање, по коме се гусарење, хајдучија и јатаковање није сматрало за гнусан посао и за радњу према којој би се односили са презирањем, јер је

она доста приличан број људи стављала у економске услове да живе, постоји и данас факт: да се иначе честити људи не туђе од јатака, чак и оних осуђених на робију. О томе сам се уверио кад сам био у ваљевској Колубари, под самим Маљеном. Распитивао сам тада о јатацима хајдука Бркића, који су били осуђени на робију. Рекоше ми: да су се с робије повратили, да живе у својим селима, да су међу сељацима врло виђени и да се на њихово мишљење, чак и политичко, много полаже. На моје питање: зар се свет не клони њих? добио сам одговор: На против, они су врло угледни људи!

Сасвим тачно вели Липерт: да је процес развитка језика у тесној вези с друштвеним стројем и да је зависан од њега. Између језика и друштвене организације народа постоји тесна веза. На пример, живот у развијеној породичној задрузи је оставио у нашем језику толико породичних назива, да је то право чудо. Облици својине, степенковање друштвених редова, кредитне појаве и т. д. дале су, такође, читав низ израза.

Та ће се терминологија наћи не само у збирци Ст. Максимовића из архиве магистрата пожаревачког, у *Прошколома Магистрату Шабачког, Деловодном Прошколу Карађорђевог*, и у осталим делима, већ, особито још, у *Српском Рјечнику* Вука Стеф. Караџића и, нарочито још, у *Грађанском Законику*, у коме су сачувани многи старији облици друштвеног и економског живота народног.

Као особита традиција економског порекла је нашла свога израза у Богишићеву *Имовинском Законику* црногорском, који је, у томе погледу, првокласно научно дело за проучавање језика, тј. за проучавање економских фактора који су утицали на формирање и израђивање народног језика.

У осталом, колико је економски фактор пресудан у формирању и развоју језика, најбољи нам пример пружају браварски, столарски и други занати, који су нам донели многе справе, *што их ми раније нисмо имали, па нисмо имали у своје је-*

зику ни речи за њих, него смо *те* речи примили из језика онога народа, од кога смо и *справе* примили.

Чак и у земљорадњи смо за *нове* справе примили или *туђинске* или *накарадне* називе. Тако смо примили *шријер*, мада је народ покушао на два краја дати народне називе: *шребач* и *шребило*; другој справи смо дали име накарадно: *вешрењача*, у место да усвојимо јеено име дато у народу: *вијара*. Многе справе, алати и машине пољопривредне примљене су од туђинаца заједно с туђинским називима.

Зато, на пример, није чудо кад се с толико туђинских речи сусрећемо у новинама и књижевности, особито у *стручној* књижевности, у којој се већ толико прегони, да се туђински називи претпостављају нашим народним називима који су као економска традиција већ постојали, а који се, тако, сасвим потискују из књижевног речника и замењују туђинским.

24. Бање у Србији.

У осам признатих бања (Брестовачка, Буковичка, Врањска, Врњачка, Ковиљачка, Нишка, Рибарска и Сокобањска) било је оволико посетилаца:

	мушких	женских
1894 године	1707	1371
1895 "	1684	1491
1896 "	1381	1249
1897 "	2007	1805
1898 "	2793	2849
1899 "	3232	3176
1900 "	3196	3176
1901 "	3742	3679
1902 "	3838	4062
1903 "	4687	4899
1904 "	5291	5367
1905 "	5732	6218
1906 "	6760	6811
1907 "	7859	8331
1908 "	9101	9588

За 15 година се више од шест пута умножио број посетилаца!

То је доказ не само веће културе и бриге за здрављем, које је, несумњиво, расло, колико је то доказ материалне могућности, која је непрестано расла и која је све већи број становника стављала у положај да бање може посећивати. У осталом, и сама културност и брига за здрављем расте упоредо с порастом материалног стања извесних друштвених редова.

25. Јавне продаје за наплату пореза.

Интересно је констатовати да је у нас било јавних продаја за наплату пореза:

1903 године	5.692
1904 "	7.443
1905 "	6.477
1906 "	9.117
1907 "	7.456
1908 "	7.754

За продато је имање добивено динара:

1903 године	809.667
1904 "	1.433.850
1905 "	1.312.608
1906 "	1.700.697
1907 "	1.328.144
1908 "	1.352.754

А дуг од пореза износио је динара:

1903 године	775.107
1904 "	1.177.943
1905 "	1.152.262
1906 "	1.955.858
1907 "	1.087.830
1908 "	1.034.552

На једну продају долазило је пореског дуга динара:

1903 године	136
1904 "	158
1905 "	178
1906 "	160
1907 "	145
1908 "	133

Овакве минималне суме порескога дуга за који је продаја вршена, показује само велики проценат пауперизованог света.

Јер, привредно активни свет не би за тако незнатне суме допуштао продаје; то може допустити само паупер, који никаквих, чак ни минималних, средстава нема, да би имовину своју откупио.

26. Прве царинске тарифе.

Неколике године по оснивању нове српске државе није било никакве **царинске тарифе**; прва је прописана 1. марта 1819. године и она је садржавала ове ставове:

а. на 100 ока кафе	7.— гроша
б. „ 100 „ шећера	3.— „
в. „ 100 „ пиринча	3-12 „
г. „ 100 „ кудељ. семена	2-20 „
д. „ 100 „ памука или вунене и памучне тканине	13.— „
ђ. „ 100 „ бакра новог	15.— „
е. „ 100 „ бакра старог	7-20 „
ж. „ 1 центу челика	1-17 „
з. „ 1 центу гвожђа	1-06 „
и. „ 100 комада пушака (по 22 паре)	55.— „
ј. „ 1 сандук коса	4.— „

Као што се види, ова тарифа није водила рачуна ни о чему другом, до о фиску државном.

Таква је била и допуњена тарифа 1822. године, која је гласила:

ТАРИФА

на скелама: Мишровачкој, Шабачкој, Остругничкој, Ришопечкој, Смедеревској, Дубравичкој, Рамској и Моравској, да се узима:

Од 1 коња	2.—
„ 1 говечета	2.—
„ 1 свињчета	0.20
„ 1 овце или козе	0.10
„ 1 говеђе коже	—20
„ 1 коже овче маторе	0.2
„ 1 коже козие	—3
„ 2 коже мале козие	—3
„ 2 коже овчије	—2
„ 1 коже лисичије	—5
„ 1 коже зечије	—2
„ 1 оке воска	—6
„ 1 оке лоја	—2
„ 1 оке меда	—2
„ 1 оке масла или масти	—2
„ 1 осовине	—1
„ 100 дикмића	—20
„ 100 проштаца	1.—
„ 100 наплатака	—24
„ 100 обруча мали	—12
„ 100 обруча велики јасенови	—20
„ 100 мертека растови	1.20
„ 100 мертека од друге горе	1.—
„ 100 баскија	—24
„ 1 греде растове	—5
„ 1 греде друге горе	—2
„ 1 фата дупли дрва	—20
„ 1 фата полудуплих дрва	—10
„ 1 фата мали	—5

Превоз 1 човека на беглучком чамцу (на сопственом чамцу забрањен) —10

„ стране робе, која у земљу доходи:	
„ 1 акова ракије	1.—
„ 1 акова вина	—20

Од сваке проче робе или јеспана, буди ког имена да се узима од свакога гроша по 2 паре, колико на стае; у томе се разумевају и бакар, ка-лај и гвожђе.

Дано у Крагујевцу
30. октобра 1822. года

(М. П.)

Верховни Сербски Књаз
Милош Обреновић

Докке је цела допуна тарифе извознога карак-тера, те, по томе, била чисто фискална, последња два става су прописана на увоз, и како су они за-ведени за ракију и вино, то би била прва наша царинска заштита!

Ова је допуњена тарифа замењена новом 7. марта 1828. године, која је гласила:

ТАРИФА

На ниже изложене производе из Предјела нашег у друге Па-шалуке исходеће, и од други Пашалука у предјеле наше ухо-доће, на коме ће се на границама нашим од стране другиј Пашалука, по изложеној цени ђумрук узимати.

1. од волова	1.20
2. „ крава	1.—
3. „ оваца и коза	—.6
4. „ коња	1.20
5. „ кобила	1.—
6. „ свиња	—.20
7. „ кожа говеђи	—.16
8. „ кожа коз. и овчији матори	—.2
9. „ кожа јарећиј и јагњећиј	—.1
10. „ кожа лисичиј	—.5
11. „ кожа кунскиј	—.5
12. „ видриних	—.10
13. „ курјачиј	—.5
14. „ творовиј	—.1
15. „ медвеђиј	—.12
16. „ дивље мачке	—.1
17. „ зечиј на 100 ком.	4.—

18. од јазав. на 100 ком.	4.—
19. „ веверчиј	—.20
20. „ масти свињске на товар	1.30
21. „ сланине	1.—
22. „ пастрме овче и козје на товар	—.30
23. „ масти на товар	2.20
24. „ лоја на товар	2.—
25. „ меда на товар	2.—
26. „ воска на товар	9.—
27. „ ракије на товар	—.20
28. „ вина на товар	—.10
29. „ катрана на товар	—.12
30. „ дувана на товар	—.2
31. „ вуне на товар	2.—
32. „ козљике на товар	1.10
33. „ пшенице на товар	—.10
34. „ кукуруза на товар	—.5
35. „ од јечма и ов. на товар	—.5
36. „ пасуља на товар	—.10
37. „ соли на товар	—.10
38. „ рогова на товар	1.—
39. „ лана на товар	1.20
40. „ тежине на товар	1.20
41. „ суви шљива на товар	—.10
42. „ јабука на товар	—.6
43. „ пекмеза на товар	—.20
44. „ ораја на товар	—.10
45. „ сапуна чистог на товар	2.20
46. „ кафе на товар	5.—
47. „ шећера на товар	5.—
48. „ зејтина на товар	3.—
49. „ маслине на товар	1.20
50. „ јегуље на товар	1.20
51. „ авгутара на товар	5.—
52. „ ахтапара или сипа на товар	5.—
53. „ ајвара на товар	3.—
54. „ рибе моруне на товар	1.20
55. „ рибе шарана на товар	1.—
56. „ сахтеона на товар	1.—
57. „ мешине на туру	—.30
58. „ ђонова на туру	3.—

59. „ гвожђа не изграђ. на товар	1-20
60. „ гвожђа израђ. на товар	4—
61. „ памука на товар	5—
62. „ крпе и абе на товар	5—
63. „ мекане и сарачке рубе по	
64. „ конти од 100 гроша	2-20
65. „ арпадика на кола	2—
66. „ арпадика на товаре	—20
67. „ купуса на кола	1—
68. „ купуса на товар	—10
69. „ лонаца и црепуља на товар	—10
70. „ лука на товар	—5
71. „ барута на товар	3—

Примечание: Од пшенице, кукуруза, јечма, овса и пасуља, узимаће се на границама нашим ђумрук, кад се само из Приједела нашег у друге пашилуке износило буде; а из други пашилуке у предјел наш уносиће се без ђумрука. При том настои се из други пашилука у Приједел наш уносили буду за Београд, или за цесарску страну, ђумрук на на граници од пашилука наплаћивати се неће, из из причине што ће се на овакове јеспане у Београду или на граници од цесарске стране ђумрук наплатити. Изузимају се из овог реда волови и краве на које се на граници нашој од стране другиј пашалука ђумрук наплаћивати, ако би они и за Београд или за цесарску страну ишли.

Бр. 3.
3. марта 1828. год.

Суд Народни Србски
(М. П.)

Затим је дошао још и овај додаток:

Ђумручна нота

На стоку која у Турску прелизи у горњем новцу:

На пар оваца и коза	1 грош
На пар волова	10 гроша
На пар крава	8 гроша
На пар магараца	20 гроша
На пар коња	20 гроша
На пар кобила	10 гроша

На пар свиња	10 гроша
На 100 ока жита	—10

Примјечание: По преднаведеној ноти наплаћиваће се гореозначена ктока, а остала, која овде није означена наплаћиваће се по старој тарифи.

3. јули, 1835 год.
у Крагујевцу.

(М. П.)
Суд Народни Србски.

Пва нота потврђује се од слова до слова:

Бр. 1955
3. јули, 1835.
у Свилајници.

Милош Обреновић
књаз Србски.

После годину дана је кнез Милош повећао тарифу.

Интересантна је појава, при том, да је кнез Милош **самостално** прописивао тарифу, и то не само према Аустро-Угарској, већ и према пашилуцима Турске. Према томе је кнез Милош успевао да по мало нарушава суверенитет Турске, јер је уводио поред **извозних**, још, по мало, и **увозне** тарифе, па је, чак, прописивао тарифе између Србије и Турске.

До душе, у турским пашалунима су важиле **разноврсне** тарифе, као што то примењују посланици, конзули и трговци инострани. Али је кнез Милошев успех отишао, користећи се примером паша, врло далеко.....

27. Породице у Србији.

По попису од 1905. год. на 100 породица је долазило оних са

1 чланом	4,01
2—3 члана	17,44
4—5 чланова	27,01
6—10 „	42,65
11—15 „	6,97

16—20	"	1,43
21—25	"	0,36
26—30	"	0,09
преко 30	"	0,04

На 1 породицу је долазило просечно 6,02
чланова.
